

Arabas, Iwona

Potoczna wiedza o lekach w czasopismach dziewiętnastowiecznych

Medycyna Nowożytna 11/1, 141-180

2004

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dr Iwona Arabas

Potoczna wiedza o lekach w czasopismach dziewiętnastowiecznych

Terminy „upowszechnianie wiedzy” i „upowszechnianie nauki” w XIX w. traktowano jako synonimy. Publikacje dotyczące domowego leczenia zakładały dostęp do wszelkiej wiedzy naukowej i nie-naukowej nieprofesjonalistom¹. Potraktowanie tego zjawiska jako osiągnięcia dziewiętnastowiecznej nauki tłumaczy w następujący sposób Adam Wiślicki²: „Nauka popularna jest dziećciem naszych czasów [...]. Największe też umysły naszej epoki, najznakomitsi przedstawiciele inteligencji, popierali i popierają gorliwie popularyzację nauk, rozszerzanie się ich w masach”³.

W początkach XIX w. pojawiła się możliwość korzystania z czasopism, które w swym założeniu miały przekazywać wiedzę przydatną w gospodarstwie domowym, szczególnie ważną dla mieszkańców prowincji. Odnotowany niezwykle szybki rozwój czasopism popularno-naukowych był jednak pozorny, gdyż większość z kilkudziesięciu zamieszczonych w bibliografiach tytułów nie przetrwała dłużej niż rok⁴.

¹ Por. L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864-1905*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989, s. 23-32.

² Założyciel i redaktor „Przeglądu Tygodniowego”.

³ A. Wiślicki, *Popularyzacja nauki i książki popularne*, „Tygodnik Ilustrowany”, 9, 1864, s. 138.

⁴ Por. *Prasa polska w latach 1661-1864*, Warszawa 1976, s. 82.

Pierwszymi adresatami tych, które zawierały dział poradnictwa medycznego byli ziemianie. Czasopisma te, często w tytule lub podtytule, zawierały słowo „rodzina”, „rodzinny”, „domowy”⁵, a artykuły o lekach i sposobach leczenia skierowane były do kobiet, które zwyczajowo miały (i mają) pod swoją opieką domowe apteczki.

Wyboru czasopism zawierających informacje o przygotowywaniu leków domowych, higienie, metodach leczenia, a przede wszystkim zawartości apteczek domowych dokonano biorąc pod uwagę prace Zofii Zaleskiej⁶, Krystyny Lutyńskiej⁷ i Marii Chmielińskiej⁸.

Chronologicznie pierwsze czasopisma zawierające wskazówki dotyczące medycyny popularnej były skierowane do wykształconego czytelnika i redagowane na dość wysokim poziomie⁹. Oprócz potocznej wiedzy o lekach drukowano w nich również naukowe publikacje z dziedziny chemii, technologii i rolnictwa.

W „**Dzienniku Zdrowia dla Wszystkich Stanów**”¹⁰ zwracają uwagę cykle artykułów pisane przez redaktora Leopolda Lafontaine jak np.: *O chorobach wszystkich stanów*¹¹, *O chorobach dziecińczych y fizycznym ich wychowaniu*¹², *O diecie dla chorych*¹³, *O zębach i ich chorobach*¹⁴, *O zapaleniach i febrach*¹⁵, *O chorobach oczu*¹⁶, *O zatwardzeniach w różnych chorobach*¹⁷. Autor najwięcej miejsca poświęcił opisowi

⁵ Por. Krystyna Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, 7, 1956, s. 288–329.

⁶ Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce (materiały do historii czasopism) rok 1818–1937*, Warszawa 1938.

⁷ K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, 7, 1956, s. 291–329.

⁸ M. Chmielińska, *Polska bibliografia ziołarstwa. Za okres od początku XVI wieku do roku 1940*, Warszawa 1954.

⁹ Por. H. Węckowska, *Zarys czasopiśmiennictwa naukowego w Polsce*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, ser. E., z. 2, 1966, s. 99.

¹⁰ „Wydawany przez Leopolda Lafontaine medycyny i chirurgii doktora, konsyliarza i chiriatra ś. p. Stanisława Augusta Króla Polskiego w Warszawie w latach 1801–1802”. Większość artykułów przygotowana była przez samego wydawcę.

¹¹ „Dziennik Zdrowia dla wszystkich Stanów”, 1801, nr 7, s. 115–127; nr 8, s. 152–170; 1802, nr 9, s. 372–381; nr 10, s. 116–119; nr 11, s. 131–153.

¹² „Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów”, 1801, nr 8, s. 183–205; 1802, nr 9, s. 303–329; nr 10, s. 45–57; nr 11, s. 215–232; nr 12, s. 292–368.

¹³ „Dziennik Zdrowia dla Wszystkich stanów”, 1801, nr 8, s. 215–228; 1802 nr 9, s. 341–357, nr 10, s. 58–68.

¹⁴ „Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów”, 1802, nr 9, s. 292–302.

¹⁵ „Dziennik Zdrowia dla wszystkich Stanów”, 1801, nr 8, s. 229–247; 1802, nr 9, s. 261–291; nr 10, s. 13–26.

¹⁶ „Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów”, 1802, nr 10, s. 90–109; nr 11, s. 187–214; nr 12, s. 264–283.

¹⁷ Dziennik. . . , 1802, nr 10, s. 27–44.

objawów chorób, jednak zawsze starał się również informować o praktycznych środkach leczniczych. Artykuły te skierowane były przede wszystkim do ziemian mających utrudniony dostęp do fachowej pomocy medycznej, a świadczy o tym „instruktażowy” artykuł pt.: *Jak należy pisać do lekarza o chorobach, i o sposobie którego się Pacjent ma trzymać opowiadając mu swoje dolegliwości*¹⁸.

W porównaniu z poprzednim, czasopismo **„Izys Polska, czyli Dziennik umiejętności, wynalazków, kunsztów i rękodzieł, poświęcony krajowemu przemysłowi, tudzież potrzebie wieyskiego i mieyskiego gospodarstwa”**¹⁹ ukazywało się dość długo. Wydawca w artykule wstępnym informował o założeniach programowych: „... zgromadzając w jeden punkt rozrzucone po wielu zagranicznych pismach materiały z zastosowaniem takowych do potrzeb kraju naszego, tudzież podając doświadczone środki w kunsztach technicznych i gospodarstwie domowym, nasuwając myśli we względzie wzniesienia krajowego przemysłu, uczyni ziomkom swoim przysługę”²⁰. O poziomie naukowym czasopisma niech świadczy notatka, w której autor informuje o lepszym sposobie przygotowywania „opodedoku (*Balsamum sapon camphoratum*)” niż podaje to *Farmakopea Pruska*²¹. Zamieszczano również artykuły ilustrowane schematami urządzeń do oczyszczania wody i produkcji sztucznych wód mineralnych²². Jednocześnie przedrukowywano fragmenty książki dra J.L.G. Meinecke pt.: *Chemia dla Gospodyń*²³ i podobne zaczerpnięte z literatury angielskiej adresowane do gospodyń domowych²⁴. Uwagę zwraca poświęcenie największej liczby publikacji produkcji piwa i innych napojów alkoholowych. Ta problematyka zdecydowanie dominowała przez

¹⁸ „Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów”, 1801, nr 5, s. 167–182.

¹⁹ Wydawany przez Gracyana Korwina w Warszawie w latach 1820–1827.

²⁰ „Izys Polska, czyli Dziennik umiejętności, wynalazków, kunsztów i rękodzieł, poświęcony krajowemu przemysłowi, tudzież potrzebie wieyskiego i mieyskiego gospodarstwa”, 1820, t. 1, s. 7–8.

²¹ *Ibidem*, 1820, t. 2, s. 250.

²² *Sztuka sporządzania uzdrawiających wód mineralnych*, *ibidem*, 1823, t. 1, s. 101–116; *Aparat do czyszczenia wody, na użytek potrzeb technicznych, lub do picia wynalazku P. Paul*, z tab. *ibidem*, 1826, t. 1, s. 307 i tab. V oraz *Aparat do sztucznych wód mineralnych aptekarza Simonin* z tab. VI.

²³ W „Izys Polska” znalazły się następujące przedruki: *O mięsie*, II, 1821, t. 4, s. 294–309; *O wodzie*, II, 1821, t. 4, s. 411–421; *O nabiale*, II, 1821, t. 4, s. 422–440; *O jajach*, II, 1821, t. 5, s. 244–250; *O chlebie*, II, 1821, t. 5, s. 467–477; *O praniu*, III, 1822, t. 2 (z roku 1822, zmiana numeracji tomów), s. 478–486; *O wyrabianiu krochmalików kolorowych*, III, 1822, t. 6, s. 487–493; *O wyrabianiu mydła do użytku domowego*, III, 1822, t. 1, s. 95–107; *O lodach*, III, 1822, t. 1, s. 239–243.

²⁴ *O nabiale i naykorzystniejszych środkach jego produkcji w Anglii*, *ibidem*, 1826, t. 1, s. 191, 32

wszystkie lata wydawania omawianego czasopisma. Krótkie notatki w dziale „Rozmaitości politechniczne”²⁵ najczęściej dotyczyły tematyki medycznej m. in. leczenia nerek, febry i odmrożeń²⁶. Pojawiały się w również pod tym hasłem obszernie artykuły jak na przykład: *Osobliwszy sposób uleczenia ran od żmii zadanych*²⁷, *O prawdziwej i pozornej śmierci*²⁸, *Wiadomość o istotnej przyczynie czarnej krosty (Carbunculus polonicus) żydówką pospolicie zwanej*²⁹, *Pomada do utrzymania świeżej cery*³⁰, *Kuracja zapobiegająca wścieklicznie*³¹, *Właściwościach lekarskich Ozanki (Teucrium marumki)*³², *Sposób na świerzbę*³³, *Wiadomość o handlu pijawkami, i o sposobie hodowania ich*³⁴. Ciekawy artykuł dotyczył „szkodliwości dla zdrowia ludzkiego naczyń ołowianych, i tych, do których ołów wchodzi – trucizny w tabakach i tytoniu”³⁵. Stosunkowo dużo miejsca poświęcono problemom higieny³⁶.

²⁵ Proszek na zęby z przepisu Hufelanda, *ibidem*, I, 1820, t. 3, s. 563–564.

²⁶ *Sposób aby nogi nie marzły, Plaster na części zamrożone, Maść na bąble z odmrożenia*, *ibidem*, IV, 1823, t. 3, s. 139–140; *Węgiel i owcza welna od oparzelizny*, *ibidem*, V, 1824, t. 2, s. 253; *Wynalazki i odkrycia, wyleczenie febry*, *ibidem*, V, 1824, t. 3, s. 598; *Sposób aby pijawki się lepiej czepiały*, *ibidem*, VII, 1826, t. 1, s. 365; *Na konwulsje*, *ibidem*, VIII, 1827/1828, t. 2, s. 217; *Leczenie kamienia*, *ibidem*, IV, 1823, t. 1, s. 383–384.

²⁷ A. Waga, *Osobliwszy sposób uleczenia ran od żmii zadanych*, *ibidem*, I, 1820, t. 1, s. 383–384.

²⁸ *Sr*, *ibidem*, II, 1821, t. 4, s. 151–169.

²⁹ W. Szczucki, *Wiadomość o istotnej przyczynie czarnej krosty (Carbunculus polonicus) żydówką pospolicie zwanej*, *ibidem*, III, 1822, t. 2, s. 498–502.

³⁰ *Pomada do utrzymania świeżej cery*, *ibidem*, IV, 1823, t. 1, s. 254.

³¹ Böhm, *Sposób kuracji, zapobiegającej wybuchaniu wściekliczny u ludzi przez wściekle zwierzęta pokąsanych, przez doktora Kruttge wynalezony i dwudziestoletnim doświadczeniem w szpitalu wrocławskim stwierdzony*, *ibidem*, VII, 1826, t. 1, s. 1–12.

³² *Właściwości lekarskie Ozanki (Teucrium marumki)*, *ibidem*, VII, 1826, t. 1, s. 518–519.

³³ *Sposób na świerzbę*, *ibidem*, VII, 1826, t. 1, s. 518–519.

³⁴ *Wiadomość o handlu pijawkami, i o sposobie hodowania ich; przez dr Kunzmana, Radcę nadwornego i Lekarza dworu pruskiego; wyjątek z dziennika lekarskiego Hufflanda i Osana*, *ibidem*, VII, 1826, t. 2, s. 333–341.

³⁵ *Szkodliwość dla zdrowia ludzkiego naczyń ołowianych, i tych, do których ołów wchodzi – trucizny w tabakach i tytoniu*, *ibidem*, II, 1822, t. 6, s. 436–439.

³⁶ W „Izys Polska” o higienie pisano w artykułach: *Pachnący do umywania proszek*, I, 1820, t. 3, s. 152; *Pomada na odmrożone ręce w zimie, tudzież do rozmiękania skóry na rękach*, I, 1820, t. 3, s. 133; *Mydło alunowe jako środek przeciwko molom*, II, 1822, t. 1, s. 120–121; *Środek na komary*, 1822, t. 1, s. 384; *Niektóre środki przeciwko pchłom*, II, 1822, t. 1, s. 518–519; *Sposób aby nogi nie marzły*, III, 1823, t. 3, s. 139; *Plaster na części zamrożone*, III, 1823, t. 3, s. 240; *Maść na bąble z odmrożenia*, III, 1823, t. 3, s. 140; *Mydło Lady Derby*, III, 1823, t. 3, s. 523; *Doświadczony środek przeciwko pluskwom*, III, 1823, t. 1, s. 128; *Pachnące mydło angielskie, Winsor zwane*, III, 1823, t. 1, s. 254; *Sposób na mrówki i pchły ziemne*, VII, 1826, t. 2, s. 211–212; *Poprawa zepsutej wody do picia*, IV, 1824, t. 3, s. 606; *Filtr do wody*,

W ostatnim roczniku zamieszczono cały cykl porad dotyczących przepisów na domowe leki pt.: *Drobne wypisy z dzienników lekarskich udzielone przez jednego z Lekarzy w stolicy*³⁷.

„**Piast, czyli Pamiętnik Technologiczny, obejmujący przepisy gospodarstwa domowego i wiejskiego, ogrodnictwa, sztuk pięknych, rękodzieł, rzemiosł, niemniej lekarstwa domowe pospolite i zwierzęce**”³⁸ zgodnie z podtytułem zawierało dużo informacji na temat leków. Ich autorem był Józef Jan Celiński, m.in. twórca pierwszego w Warszawie Oddziału Farmaceutycznego i autor *Pharmacopoei Regni Poloniae* z 1817 r.³⁹. Typowo praktyczne rady dotyczące przygotowywania leków i środków kosmetycznych zamieszczone zostały w artykułach: *Pomada utwierdzająca włosy*⁴⁰, *Proszek przeciw konwulsjom, oraz leczenie na suchoty i wodną puchlinę*⁴¹, *Pomada do ust*⁴², *Sposób robienia powideł z soków owocowych np. Z bzowych jagód*⁴³. Dużo miejsca zajmowały recepty na domowe leki publikowane

1827/1828, t. 1, s. 214-215; *Szkodliwość noszenia bawelny na gołym ciele*, VIII, 1827/1828, t. 1 s. 361; *Skutek chleba razowego i pyłowego*, VIII, 1827/1828, t. 1, s. 362; *Sposób na pijawki, iżby się łatwiej czepiały*, VIII, 1827/1828, t. 1, s. 365; *Wykaz fabryk i rękodzielní wpływających na zdrowie, których bez pozwolenia policyi nie wolno po miastach zakładać we Farnyci*, VIII, 1827/1828, t. 3, s. 94; *Sposób na pluskwy*, VIII, 1827/1828, t. 2, s. 330; *Sposób na muchy*, VIII, 1827/1828, t. 2, s. 330.

³⁷ *Na piegi, Na nagniotki, czyli tak zwane odciski, Na wściekliwość, Drugi sposób dr Ruisson; Na parchy na głowie, Na świerzbę, Na kurcze w lydkiach, Na tasiemca czyli tak zwanego solitera; Inny środek na tasiemca, Na ukąszenie osy, Zachowanie pijawek, Na zastarzałą świerzbę u koni, Na parchy dla psów, ibidem, VIII, 1827/1828, t. 1, s. 460-464 c.d. Woda od cuchnącego oddechu, Pastylki i proszki do zębów, Na odurzenie nalogowego pijaństwa, Ostrożnie względem wściekłych zwierząt, Na febrę, Na ból zębów; Na szkorbut, Na zatrucie miedzią; O transfuzji krwi, ibidem, VIII, 1827/1828, t. 2, 99-105; c.d. Na otrucie grzybami, Na każdy rodzaj spiecznienia, ibidem, VIII, 1827/1828, t. 2 s. 325-326.*

³⁸ Ukazywał się w Warszawie od stycznia 1829 do grudnia 1830 r.

³⁹ Była to pierwsza polska farmakopea, a J. J. Celiński był również autorem pierwszego polskiego podręcznika farmacji *Farmacja, czyli nauka doskonałego przygotowania lekarstw z trzech królestw natury wybranych przez... profesora chemii i farmacji w Wydziale Akademicko-Lekarskim Warszawskim, asesora farmacji w Radzie Ogólnej Lekarskiej, członka Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk i Gospodarzo Rolniczego, Warszawa 1811.*

⁴⁰ J. J. Celiński, *Pomada utwierdzająca włosy*, „Piast, czyli Pamiętnik Technologiczny, obejmujący przepisy gospodarstwa domowego i wiejskiego, ogrodnictwa, sztuk pięknych, rękodzieł, rzemiosł, niemniej lekarstwa domowe pospolite i zwierzęce”, I, 1829, s. 153.

⁴¹ J. J. Celiński, *Proszek przeciw konwulsjom, oraz leczenie na suchoty i wodną puchlinę, ibidem*, II, 1829, s. 169-170.

⁴² J. J. Celiński, *ibidem*, II, 1829, s. 178.

⁴³ J. J. Celiński, *Sposób robienia powideł z soków owocowych np. Z bzowych jagód, ibidem*, II, 1829, s. 179-180.

w części zatytułowanej „Lekarstwa domowe i pospolite, leczenie zwierząt, rozmaitości”. I tak są tu opisy leków na: konwulsje, żółtaczkę, febrę, rany, kaszel, podagrę, ropienie oczu, gorączkę, parchy, wywichnięcia, suchoty i wodną puchlinę, na wyrzynanie się zębów u dzieci i zabezpieczające od zarazy⁴⁴.

Czasopismo to było bardzo cenione, a poruszana tematyka musiała być bardzo użyteczna dla zamożnych gospodarzy, skoro przez dłuższy czas jego nakład wynosił około 2500 egzemplarzy⁴⁵, a w tym samym czasie mógł utrzymać się na rynku tygodnik o podobnej tematyce pt.: **„Sławianin. Dla Rzemiosł, Rolnictwa, Handlu, Domowego Gospodarstwa i dla Potrzeb praktycznego życia w ogólności”**⁴⁶. Wydawcą był Adam Maksymilian Kitajewski, profesor chemii w Uniwersytecie Królewskim Warszawskim. Pomimo deklaracji, że jest to czasopismo zawierające informacje przydatne w gospodarstwie, miało charakter bardziej zawodowy i o wiele mniej popularny⁴⁷. W bardzo precyzyjnym spisie treści w dziale „Przemysł przerobowy” znajdował się podpunkt „chemiczny”, a tu z kolei w pierwszym punkcie występowało „aptekarstwo”. Artykuły zamieszczane w tym dziale dotyczyły spraw czysto profesjonalnych ze szczególnym uwzględnieniem techniki przygotowywania leków. Były to artykuły przedrukowane z zagranicznych czasopism i nie nadawały się do wykorzystania w małym gospodarstwie. W dziale pod tytułem „Domowe lekarstwa” ukazało się zaledwie kilka porad dotyczących m.in. zwalczania piegów i „utrzymywania ciała w nadzwyczajnej świeżości”⁴⁸. Pod hasłem „Farmacja” znajdowały się trzy naukowe artykuły omawiające sposoby oczyszczania syropów (przedruk z „Journal Ph.” (XIII, 6) z zastosowaniem filtrów, odpowiedniej temperatury i białka⁴⁹, otrzymywania czystego kwasu boraksowego⁵⁰ oraz dotyczący „zasady solnej z rośliny Swinia-Wesz plamista (*Conium maculatum*)”⁵¹.

⁴⁴ J. J. Celiński, *Proszek przeciw konwulsjom, oraz leczenie na suchoty i wodną puchlinę*, *ibidem*, II, 1829, s. 169–170; oraz 1830, 13, s. 125; s. 126; 14, s. 137; 18, s. 125; 15, s. 166; 14, s. 138; 15, s. 167; 15, s. 176; 18, s. 128.

⁴⁵ Por. M. Czarnowska, *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501–1965*, Warszawa 1967, s. 58–67.

⁴⁶ Wydawany w Warszawie w latach 1829–1830.

⁴⁷ Por. H. Lichocka, *Historia poszukiwania leku w roślinach w Polsce 1800–1856*, Warszawa 2002, s. 96–97.

⁴⁸ A's. Kosmetik, *Sposoby przeciw piegom i Doświadczona woda mleczna, utrzymująca ciało w nadzwyczajnej świeżości*, „Sławianin”, I, 1829, s. 142–143; Środek przeciw piegom, *ibidem*, II, 1830, s. 286–287.

⁴⁹ *Nowy sposób czyszczenia (klaryfikowania) syropów lekarskich. Pana Desmarrest ucznia farmacji*, *ibidem*, I, 1829, s. 8–9.

⁵⁰ *Sposób tani otrzymywania czystego kwasu boraxowego*, *ibidem*, I, 1829, s. 103–104.

⁵¹ *Zasada solna z rośliny Swinia-Wesz plamista (*Conium maculatum*)*, *ibidem*, I, 1829, s. 104.

W dziale „Gospodarstwo domowe” ukazywały się jednocześnie rady jak przygotować musztardę i octy, jak oczyszczać miód oraz jak przygotować proszek do zębów⁵². Zastanawiające jest, że tak często wykorzystywany w prasie medycznej opis roślin leczniczych i ich zastosowania tutaj dotyczył tylko jednej, a mianowicie jałowca⁵³. Można to jedynie wytłumaczyć bardzo dużym wpływem chemiczno-technologicznych zainteresowań A.M. Kitajewskiego na dobór artykułów.

W latach 30 XIX w. nastąpiło już wyraźne rozdzielenie czasopism czysto zawodowych – naukowych od popularnonaukowych. I tak, w „Magazynie Mód. Dziennik Przyjemnych Wiadomości”⁵⁴, w dziale nazwanym „artykuły lub sekreta toaletowe”, zamieszczono wiele profesjonalnych porad dotyczących przygotowywania (z wykorzystaniem techniki aptecznej) prostych i potrzebnych na co dzień leków. Rady te jednak znajdowały się tylko w czterech pierwszych tomach. Poświęcono w nich szczególnie dużo miejsca higienie jamy ustnej. Dostępne wówczas „szczoteczki cytrynowe do zębów”⁵⁵ uszkadzały, według autora notatki, emalię zębową ze względu na kwas użyty do ich produkcji. Z tego też powodu polecano przygotować samodzielnie proszek do czyszczenia zębów z cytryny, goździków aromatycznych, proszku węgla i chininy. Posypywano nim „płatki” cytryny, zwilżano wodą i w takiej postaci używano do czyszczenia zębów. Opisano także inny, który miał zastąpić „Paryzki proszek znany pod nazwiskiem poudre de Ceylan”. Należało go przygotować z sandalowego drzewa czerwonego, chininy, olejku bergamotowego i goździkowego (a dla osób z łatwo krwawiącymi dziąsłami dodatkowo z alunem)⁵⁶. Do ochrony zębów przed próchnicą i wzmacniania ich radzono płukać jamę ustną rano i wieczorem spirytusem lawendowym (samym lub z dodatkiem octu winnego i wina⁵⁷).

Kolejnym problemem, z pewnością nurtującym ówczesne kobiety, były „plamy żółciowe”. By z nimi walczyć, polecano do mycia twarzy wykorzystywać wyciąg spirytusowy z kwiatu bzowego lub „korkzenia ogórka i narcyssu”⁵⁸.

⁵² A's. Kosmetik, *Proszek do zębów znany pod nazwiskiem Poudre Péruwienne na który P. Poisson w Paryżu patent otrzymał (d. 3. sierpnia 1822 r.)*, *ibidem*, I, 1829, s. 254–255.

⁵³ *Użyteczność jałowcu*, *ibidem*, I, 1829, s. 121–124.

⁵⁴ Redagowany przez Joannę Widulińską ukazywał się w Warszawie w latach 1835–1859.

⁵⁵ *Artykuły toaletowe*, „Magazyn Mód. Dziennik Przyjemnych Wiadomości”, I, 1835, s. 6.

⁵⁶ *Sekret toaletowy*, *ibidem*, I, 1835, s. 140.

⁵⁷ *Sekret toaletowy*, *ibidem*, II, 1836, 44; I, 1835, s. 91.

⁵⁸ *Sekret toaletowy*, *ibidem*, I, 1835, s. 128; I, 1835, s. 152.

Receptę na maść przeciw odmrożeniom podano według przepisu Hołsta z pisma „Reichsanzeiger”; brodawki radzono usuwać skórką cytrynową namoczoną „w winnym mocnym occie godzin dwadzieścia cztery”⁵⁹. Oczywiście zamieszczano również wskazówki czysto kosmetyczne np. jak przygotować „pomadę do utrzymania świeżości cery”⁶⁰, „pomadę żeby ręce piękne były”⁶¹, „pomadę do ust”⁶². Opisa-
no sposób „aby skóra była gładką”⁶³, „aby włosy nie wychodziły”⁶⁴, przepis na mydło Lady Derby⁶⁵ i „opierchnienie” skóry⁶⁶ itp.

Analizując wybrane czasopisma szczególną uwagę warto zwrócić na te specjalnie adresowane do kobiet. Jednym z pierwszych był **„Dziennik Domowy”**⁶⁷, który można uznać za prototyp późniejszych czasopism kobiecych gospodarczo-społecznych⁶⁸. „Dziennik...” posiadał stałą rubrykę „Sposoby domowe ku wygodzie i pożytkowi”, gdzie zamieszczano artykuły przede wszystkim z zakresu fizjologii człowieka⁶⁹. Był to prawdopodobnie odzew na apel Eleonory Ziemięckiej (wówczas Gagatkiewiczówny) z 1833 o popularyzowanie wiedzy z zakresu higieny⁷⁰.

Według Zofii Zaleskiej, dział praktyczny w kolejnym periodyku, **„Magazynie Mód i Nowości, Dotyczących gospodarstwa domowego”**⁷¹, stał się pierwowzorem dla późniejszych „referentek gospodarstwa domowego”⁷² w czasopismach kobiecych i dziennikach. Notatki poświęcone tym zagadnieniom zawierały przede wszystkim przepisy

⁵⁹ *Sekret toaletowy*, I, 1835, s. 96; II, 1836, s. 288.

⁶⁰ *Ibidem*, I, 1835, s. 104.

⁶¹ *Ibidem*, I, 1835, s. 108.

⁶² *Ibidem*, II, 1836, s. 60.

⁶³ *Ibidem*, I, 1835, s. 168; II, 1836, s. 236.

⁶⁴ *Ibidem*, II, 1836, s. 224, 248.

⁶⁵ *Ibidem*, IV, 1838, s. 92.

⁶⁶ *Sekret toaletowy, ibidem*, I, 1835, s. 104; s. 108; II, 1836, s. 60; I, 1835, s. 168; II, 1836, s. 236; s. 224 i 248; III, 1838, s. 92; II, 1836, s. 6; III, 1837, s. 20.

⁶⁷ Wydawane w Poznaniu latach 1840–1848.

⁶⁸ Taki charakter miały później dopiero warszawski „Magazyn Mód” i „Nowości” Gregorowicza w 1860 r.

⁶⁹ O tę tematykę bezskutecznie walczyła w zaborze rosyjskim Ziemięcka.

⁷⁰ Później opublikowała swe poglądy w artykule *Myśli o wychowaniu kobiet*, gdzie podkreślała, że „... w pierwszej części edukacji, trzeba ją [kobietę] obeznac cokolwiek z nauką fizjologii, z warunkami zdrowia, wskazać zastosowanie chemii organicznej...”, „Tygodnik Polski”, I, 1843, s. 24 [według Z. Zaleskiej, *Czasopisma kobiece w Polsce (Materiały do historii czasopism rok 1818–1937)*, Warszawa 1938, s. 32–34].

⁷¹ Pod redakcją J. K. Gregorowicza wychodził w Warszawie do 1862 r., później zmienił tytuł na „Tygodnik Mód i Nowości Dotyczących gospodarstwa Domowego” (1862–1871), a jego kontynuacją ukazywała się pod zmienionym tytułem „Tygodnik Mód i Powieści z dodatkiem ilustrowanym ubrań i robót kobiecych” (1871–1905).

⁷² *Op. cit.* Z. Zaleska, s. 56.

kulinarne i porady ogrodnicze. Wśród porad kosmetycznych dotyczących urody zamieszczonych w dodatku specjalnym pt.: *Upominek Noworoczny dla Gospodyń polskich*⁷³ był sposób na łupież, wypadanie włosów, wzmocnienie i wzrost włosów oraz opis pomady na opierzchnięte ręce i „wody do płukania zębów żeby nie próchniały”⁷⁴. W roku 1868 pojawiła się pierwsza notatka dotycząca leczenia oparzeń gliceryną⁷⁵, a kilka lat później artykuł pt. *Hygienu*, dotyczący opieki i żywienia niemowląt⁷⁶. Uwagę zwracają powtarzające się reklamy „Pigułek z roślin Pana Cauvin, Aptekarza-chemisty, ucznia Szkoły wyższej w Paryżu na placu tryumfalnej bramy Nr. 10.”, które według opisu były prawie *panaceum* „pomagają trawieniu pokarmów, są toniczne i krew czyszczące [...] przywracają one i utrzymują zdrowie”⁷⁷. Po zmianie tytułu na **„Tygodnik Mód Nowości dotyczących Gospodarstwa Domowego”** reklamy tego leku pojawiały się dalej⁷⁸, a dodatkowo rozpoczęto zachęcać do stosowania fosforanu żelaza, „którego sprzedaż upoważniona została we Francji, Rossji, Hiszpanji, Brazylii i Portugalji. Aptekarz, Doktor umiejętności, ulica de la Feuillade Nr.7 w Paryżu: [...] Ten nowy preparat łączy w sobie pierwiastki wyrabiające krew i kości, zawiera on żelazo w stanie płynnym, czystym jak źródłana woda [...]”⁷⁹. Ukazywały się również informacje o zeszytach wychodzących dwa razy w miesiącu pt.: *Hygienu kobiet i dzieci*⁸⁰ i „Kalendarza Ilustrowanego dla Polek na rok 1861”⁸¹. Szczególnie polecano czasopismo „Przyjaciół Zdrowia” i znajdujący się w nim artykuł dotyczący apteczki domowej⁸². Tematyka propagowania domowych leków powróciła jeszcze przy recenzji

⁷³ *Ibidem*, I, 1860, nr 51, s. 1-8.

⁷⁴ *Ibidem*, I, 1860, nr 50, s. 8.

⁷⁵ *Ibidem*, 1868, nr 30 s. 8.

⁷⁶ Dr. B. Z. *Hygienu*, *ibidem*, 1874 nr 8 s. 6.

⁷⁷ *Ibidem*, 2, 1861, nr 28, s. 8; nr 34, s. 7; nr 37 s. 11, nr 35 s. 8; nr 38 s. 8; nr 42, s. 12; nr 40, s. 8, nr 47, s. 12;

⁷⁸ Dodatek do „Tygodnika Mód”, I, 1862 nr 1, s. 4; nr 7, s. 8; nr 30, s. 8; nr 36, s. 8, nr 52, s. 4. „Tygodnik Mód Nowości dotyczących Gospodarstwa Domowego”, 1863, nr 7, s. 8; nr 14 s. 8; nr 16, s. 8; nr 36, s. 8; nr 37, s. 8; nr 45, s. 8.

⁷⁹ „Tygodnik Mód Nowości dotyczących Gospodarstwa Domowego”, 1862, nr 2 s. 8; nr 4, s. 8; 7, s. 8. ; Dodatek do 1863 nr 9 s. 8.

⁸⁰ „Dzielo to poświęcone Matkom Polskim, wychodzące zeszytami, potocznie opowiedziane przez dra K. Gregorowicza, nabyć można na wszystkich Stacjach pocztowych w Królestwie za opłatą roczną rsr. 4 kop. 70. „Magazyn Mód i Nowości dotyczących gospodarstwa domowego”, 2, 1861, nr 8, s. 8; także nr 1, s. 8. . nr 12, s. 8,

⁸¹ *Ibidem*, I, 1860, nr 44, s. 8; 52, s. 8; II, 1861, nr 4, s. 8.

⁸² *Ibidem*, II, 1861, nr 41 s. 7, 8; informacja o tym czasopiśmie ukazała się również w nr 46, s. 8. oraz w „Tygodnik Mód Nowości dotyczących Gospodarstwa Domowego”, 1862, nr 6, s. 8.

książki *Dwór wiejski* Karoliny z Potockich Nakwaskiej⁸³. Jej autor sugerował, że „W miejscu wielu artykułów trzeciego tomu radzi byśmy byli widzieć więcej dokładnych wiadomości o apteczce domowej”⁸⁴.

W spisie treści **„Przyjaciela Domowego, Pismo Zbiorowe dla Ludu”**⁸⁵ umieszczono „Przedmioty, tyżące się ratowania zdrowia ludzkiego”⁸⁶. Działy wyróżnione w spisie nie miały swoich odpowiedników w treści czasopisma i służyły jedynie usystematyzowaniu zawartości. W roczniku 1860 porady medyczne (w spisie jako „przedmioty tyżące się ratowania zdrowia ludzkiego”) znajdowały się w wyodrębnionym dziale „Rzeczy gospodarskie”. Pierwsze porady dotyczące „Kataru i jego leczenia”⁸⁷ zawierały pełen opis objawów i przyczyn zachorowania oraz metod zapobiegania. Zalecenia natomiast sprowadzały się przede wszystkim do „zachowania metody chłodzącej” tj. przebywania w chłodnych pomieszczeniach, mycia się kilka razy dziennie zimną wodą, stosowania diety lekkostrawnej oraz unikania rozgrzewających napojów jak wino czy piwo. Zaproponowane leki to: płukanie gardła wodą z dodatkiem saletry lub octu winnego, stosowanie „kremortartary” z saletrą i cukrem. Autor nie ukrywał, że rady zostały zaczerpnięte z S.A. Tyssota⁸⁸.

Po roku 1860 w dziale „Rzeczy gospodarskie” coraz więcej było informacji medycznych, które w formie obszernych artykułów opisywały ponownie te same zagadnienia, które wcześniej miały charakter jedynie krótkich notatek. Pisano o właściwościach śliny ludzkiej⁸⁹, chorobie św. Walentego, ospie naturalnej i szkarlatynie⁹⁰. W tych dwóch ostatnich polecano przede wszystkim sproszkowany korzeń bylcy pospolitej podawany z piwem grzany⁹¹, a w przypadku

⁸³ Józef Pracki, *Dwór wiejski. Dzieło poświęcone Gospodyniom polskim etc. Przez Karolinę z Potockich Nakwaską. Wydanie drugie. Lipsk 1857*, „Magazyn Mód i Nowości dotyczących gospodarstwa domowego”, 1, 1860, nr 45, s. 8–9.

⁸⁴ *Op. cit.* s. 9.

⁸⁵ Czasopismo wydawane i redagowane przez Hipolita Stupnickiego we Lwowie w latach 1851–1864, początkowo jako tygodnik, potem dwutygodnik. Przeznaczony był dla drobnomieszczactwa i wsi. Docierał do oficjalistów, drobnych dzierżawców i inteligencji wiejskiej.

⁸⁶ „Przyjaciel Domowy, Pismo Zbiorowe dla Ludu”, odnalazłam tylko roczniki: 1852, 1853, 1857, 1860, 1861, 1863, 1864 (do nr 51 z lipca). Podtytuł tego czasopisma zmienił się z numeru na numer. Nie zawsze występował drugi człon podtytułu.

⁸⁷ *Katar i jego leczenie*, „Przyjaciel Domowy, Pismo Zbiorowe dla Gospodarzy”, 1860, s. 28–29.

⁸⁸ *Katar i jego leczenie, ibidem*, 1860, s. 29.

⁸⁹ *Niektóre uwagi w właściwościach śliny ludzkiej i o jej pomocnym lub szkodliwym wpływie*, „Przyjaciel Domowy”, 1861, s. 76–77.

⁹⁰ *Szkarlatyna i jej leczenie, ibidem*, 1861, s. 368; P. Z., *O leczeniu szkarlatyny polewaniem chorego zimną wodą, ibidem*, 13, 1863, s. 283–284.

ospy zalecenia dotyczyły jedynie higieny i diety⁹². Pojawiły się również artykuły mówiące o leczeniu ran⁹³, gdzie strona medyczna – rozróżnianie ran – była potraktowana dość fachowo, natomiast proponowane leki były typowo domowe. Według autora każdą jątrzącą się ranę należało dokładnie przemywać i okładać świeżymi liśćmi mającymi „gładką, chłodzącą powierzchnię” np.: podbiału, babki, brzozy, buraków. W kolejnym artykule o uszkodzeniach ciała⁹⁴ wyróżniono 7 rodzajów ran i dla każdego z nich były bardzo precyzyjne zalecenia co do stosowania leków⁹⁵. Polecano „anodyn czyli krop- le Hoffmana jako środek domowy na bole żołądka i brzucha”(eter siarkowy rozcieńczony alkoholem)⁹⁶. Poświęcono również sporo miejsca higienie i pielęgnowaniu włosów⁹⁷. Dość kuriozalny charakter miał cykl artykułów *Jablecznik jako środek leczący wszelkie słabość*⁹⁸, który był przedrukiem broszury napisanej przez J.C.W. Petscha⁹⁹. Artykuł musiał wzbudzić wielkie zainteresowanie, gdyż drugiemu odcinkowi towarzyszył szczegółowy opis przygotowania jablecznika czyli wina jabłkowego, a po kolejnym przepis na jablecznik angielski, korzenny i z suszonych owoców¹⁰⁰.

⁹¹ *Choroba ś. Walentego, ibidem*, 1861, s. 141–142.

⁹² *Ospa naturalna, ibidem*, 1861, s. 158.

⁹³ *Rany jątrzące się i ich leczenie, ibidem*, 12, 1863, s. 22–23.

⁹⁴ *Środki zaradcze przy uszkodzeniu ciała, ibidem*, 14, 1864 s. 80,84; 92; 103,108;

⁹⁵ 1. Rany brudne, nieczyste – maść z żywicy sosnowej, miodu i oleju przygotowanej na gorąco; 2. Rany gnile – obsypywać proszkiem węglowym lub sadzą, a zarobaczone zalewać terpentyną lub kwaśny rozczyń z kredą, tartymi kartoflami, marchwią lub burakami; 3. Rany z twarżmi podniesionymi brzegami – ług z wódką i masłem, kataplazm z siemienia lnianego; 4. Rany z kanałami czyli fistuły – tylko lekarz; 5. Rany z dzkiem mięsem – palony hałun, lub przymaczając odwarem z kory dębowej, wierzbowej, albo korzeni łopianu. Można zerznąć mięso nożyczkami i przypalić kamieniem piekielnym lub potażem kaustycznym. 6. Rany nadzwyczaj bolące – letni odwar z siemienia lnianego z odwarem z liści lub główek makowych, lub ciasto z maki owsianej i drożdży. 7. Rany od zwierząt zadane – воск roztopiony na wpół z oliwą zmieszany; przemaczanie mieszaniną octu wódki i wody, brzuch pobudzony – puścić krew, sól angielska na rozwolnienie i polć klejkiem jęczmiennym.

⁹⁶ *Ibidem*, 13, 1863, s. 29–30. Identycznie sformułowana informacja znajduje się w czasopiśmie „Przyjaciel Zdrowia”, 1861, nr 1, s. 7.

⁹⁷ K. W., *Włosy i ich pielęgnowanie*, „Przyjaciel Domowy”, 1861, s. 217–221.

⁹⁸ *Jablecznik jako środek leczący wszelkie słabości, ibidem*, 1861, s. 235–237; 253–255; 269–271; 286–288; 301–304.

⁹⁹ W oryginale wydana po niemiecku, a w 1858 r. przetłumaczoną na język polski i opublikowana w Krakowie u Juliusz Wildta.

¹⁰⁰ *Jablecznik z suchych owoców, ibidem*, 1861, s. 346; Ogr. Póln. *Sposób robienia jablecznika, ibidem*, 1861, s. 252–253; *Jablecznik angielski, ibidem*, 1861, s. 271; *Jablecznik korzenny, ibidem*, 1861, s. 346.

Tematyce medycy i higieny poświęcone były kolejne artykuły: *Leki wiejskie*¹⁰¹, w którym przestrzegano przed „babami lekarkami” mogącymi doprowadzić do śmierci chorego oraz *Praktyka lekarska między ludem wiejskim i postannictwo lekarza*¹⁰², gdzie wyjaśniono, dlaczego włościanie unikali lekarzy. Zdaniem autora wynikało to z braku zaufania do lekarzy, którzy najczęściej „w przełocie” udzielali mało skutecznych porad. Kolejny artykuł dotyczył pielęgnowania chorych¹⁰³ i zawierał informacje o niezbędnych instrumentach, środkach opatrunkowych i lekach, które powinna zawierać apteczka domowa. Opisane zostały również metody leczenia różnego typu ran i skaleczeń. Autor powoływał się przy tym na monografię dra Demarquey’a zamieszczoną w paryskim czasopiśmie „*Pszczoła*”. Artykuł kończy wywód na temat zwalczania bólu przy pomocy laudanum. Radzono jak ratować tonących, leczyć różę i strupy na głowie, choroby oczu, żółtaczkę, schorzenia dróg moczowych, odmrożenia, choroby skórny, płuc, reumatyzm i przeziębienia¹⁰⁴. Piszano o chorobach wieku dziecięcego oraz ostrzegano przed skutkami pijaństwa¹⁰⁵. Te artykuły miały swój ustalony schemat. Najpierw były podane objawy choroby, następnie polecane leki, z uwagami jak je należy w warunkach domowych poprawnie wykonać. Często na końcu przestrzegano przed powszechnie stosowanymi szkodliwymi substancjami uchodzącymi za leki. Publikowano również monografie poszczególnych substancji leczniczych jak np. eter (przedrukiem

¹⁰¹ C. N., *Leki wiejskie*, *ibidem*, 1861, s. 27.

¹⁰² P. Z., *Praktyka lekarska między ludem wiejskim i postannictwo lekarza ludu*, *ibidem*, 13, 1863, s. 75-76; 79-80; 87-88; 91-92;

¹⁰³ L. Z., *O pielęgnowaniu chorych*, *ibidem*, 13, 1863, s. 92; 95-96; 99-100; 107-108; 111-112; 115-116; 119-123-124; 127-128; 131-132; 136.

¹⁰⁴ Dr. Witold R., *Choroby gorączkowe*, *ibidem*, 14, 1864 s. 32; 36, 40; 44; 47; 52; 56; 59-60. *Jak ratować tonących*, *ibidem*, 13, 1863, s. 164; 167-168; 171; *Róża i jej leczenie*, *ibidem*, 13, 1863, s. 208; *Cierpienia oczu*, *ibidem*, 13, 1863, s. 329-330 (artykuł składał się z 16 przyczyn i porad); *Żółtaczka*, *ibidem*, 13, 1863, s. 346 (11 środków leczniczych); Lek. D., *Cierpienia dróg moczowych*, *ibidem*, 13, 1863, s. 349-350; 353-354; P. Z., *O odmrożeniach i środkach zaradczych*, *ibidem*, 13, 1863, s. 361-362; 366; L. Z., *Przytłumiony przeziw skórny i zbytnia potów obfitość*, *ibidem*, 13, 1863, s. 370.; *Skrofuły i ich leczenie*, *ibidem*, 14, 1864 s. 188; A. D. *Suchoty i ich leczenie*, *ibidem*, 13, 1863, s. 378; 382; *ibidem*, 14, 1864 s. 12; 24; K. J. *Środek skuteczny na gościec (Gicht)*, *ibidem*, 14, 1864, s. 100

¹⁰⁵ E. *Skutki pijaństwa*, *ibidem*, 13, 1863, s. 207-208; G. R., *Chłopi i pijaństwo*, *ibidem*, 13, 1863, s. 263-264; 267-268; L. L., *Środki ukrócenia pijaństwa*, *ibidem*, 13, 1863, s. 301-302; *Sposób ocucenia upojonych trunkiem*, *ibidem*, 13, 1863, s. 368. P. Z. *O wpływie dzieciennego wieku na rozwój wielu chorób*, *ibidem*, 13, 1863, s. 186-187; 191-192, 196; 200; 203; .

z „Przyjaciela Zdrowia”), maść amerykańska (która była opisana jako prawdziwe panaceum na wszelkiego rodzaju bóle i rany, duszności, hemoroidy, usuwająca narośla), tran, maść kamforowa¹⁰⁶. Oddzielne miejsce poświęcono wodolecznictwu¹⁰⁷. Od numeru 50 rozpoczęto cykl *Przepisy lekarskie dla kobiet i niemowląt*¹⁰⁸. Porady dotyczyły stosowanych w terapii domowej znanych leków: na dolegliwości żołądkowe¹⁰⁹, przeciwbólowe¹¹⁰, przeziębienia (katar, kaszel)¹¹¹,

¹⁰⁶ Ł. Z., *Maść kamforowa i jej użytek*, *ibidem*, 13, 1863, s. 134. *Eter i jego użycie*, *ibidem*, 13, 1863, s. 215–216; *Maść amerykańska*, *ibidem*, 13, 1863, s. 231; L. Z., *Tran rybi i skuteczność jego lekarska*, *ibidem*, 13, 1863, s. 255–256; 259–260.

¹⁰⁷ *Użycie i skutek różnych kąpielii*, *ibidem*, 13, 1863, s. 305–306; 310; 314; P. Z., *O wodzie jako napoju pod względem higieniczno-lekarskim*, *ibidem*, 14, 1864, s. 83–84; 91; 95–96; *Skutek wód Lubieńskich*, *ibidem*, 1853, s. 160–161; Iwonicz, *ibidem*, 1857, s. 407–409; *ibidem*, 1857, s. 168; L. Z., *Użycie i skutek różnych kąpielii*, *ibidem*, 13, 1863, s. 305–306; 310; 314.

¹⁰⁸ Przez dra Witolda Rose, *ibidem*, 14, 1864, s. 200; 202–203; 211.

¹⁰⁹ S. *Środek uwierzytelniony na biegunkę (dysenterię). Nadesłane z Lublina*, „Przyjaciel Domowy, Pismo Zbiorowe dla Ludu”, 1852 s. 199; *Lekarstwo domowe na osłabienie żołądka i zle trawienie jego*, *ibidem*, 1852, s. 239; *Lekarstwo na kolkę z wiatrów pochodzącą i na kolkę żołądkową*, *ibidem*, 1853, s. 127; *Sposób najpewniejszy na leczenie żołądka w biegunkach (dysenteriach)*, *ibidem*, 1853, s. 305; *Lekarstwo domowe na biegunkę i desenterię*, *ibidem*, 1853, s. 329; *Lekarstwo na wszelką niestrawność żołądka*, „Przyjaciel Domowy, Pismo Zbiorowe dla Gospodarzy”, 1853, s. 381; *Lekarstwo na morzyska i mocne rozwołnienie u dzieci, wyjęte z medycznego pisma i stwierdzone doświadczalnie*, *ibidem*, 1857, s. 95; *Środek na kurcze żołądkowe*, *ibidem*, 1857, s. 102; L. L. *Łatwe nieomyłne lekarstwo na dezynтеріę u dzieci*, *ibidem*, 1860, s. 365.

¹¹⁰ *Środki zaradcze na ból głowy*, *ibidem*, 1852, s. 163; A. *Sposób uśmierzenia bólu głowy*, *ibidem*, 1853, s. 6–7; *Leczenie bólu głowy*, *ibidem*, 1853, s. 295–296 [za Celsusem!!!]; *Środek uśmierzający migrenę (ból głowy periodyczny)*, *ibidem*, 1857, s. 112; *Środek na ból głowy*, *ibidem*, 1857, s. 142; J. C. L. *Środek na ból głowy*, *ibidem*, 1857, s. 417; *Środek na migrenę i zawrót głowy*, *ibidem*, 1860, s. 315; *Woda uśmierzająca*, *ibidem*, 13, 1863, s. 168.

¹¹¹ W. S., *Chmiel, jako osobliwe lekarstwo na febrę*, *ibidem*, 1852, s. 371; A. *Leczenie febrы*, *ibidem*, 1852, s. 127; *Skuteczność drożdży piwnych w zgnilej febrze*, *ibidem*, 1852 s. 224; ; *Lekarstwo domowe na cierpienie gardłowe*, *ibidem*, 1852, s. 255; *Katar i jego leczenie*, *ibidem*, 1852 s. 89, 96–97, 105; S. *Lekarstwo domowe na kaszel*, *ibidem* 1852 s. 63–64; *Lekarstwo na koklusz*, *ibidem*, 1852, s. 334 [wg pisma śląskiego „Pszczola”]; L. D. *Zapalenie gardła, chrypka, i tak zwany krup*, *ibidem*, 1852 s. 431–432; L. D. *Koklusz*, *ibidem*, 1853, s. 5–6; *Lekarstwo na fluksję*, *ibidem*, 1853, s. 55; X. *Kataru leczenie*, *ibidem*, 1853, s. 79; Ks. Al:R. z Czern: *Lekarstwo domowe na febrę*, *ibidem*, 1853, s. 102; *O chorobach uszu i tych leczenie*, *ibidem*, 1853, s. 176–178; *Lekarstwo nieomyłne n febrę*, *ibidem*, 1853, s. 193; *Jeszcze jeden środek domowy na febrę*, *ibidem*, 1853, s. 200; *Lekarstwo na chrypkę*, *ibidem*, 1853, s. 243; B. *Lekarstwo domowe na koklusz małych dzieci*, *ibidem*, 1857, s. 15; X. A. *Lekarstwo na fluksję*, *ibidem*, 1857, s. 118; *Lekarstwo doświadczone na febrę*, *ibidem*, 1857, s. 195; Sob. *Herbata skuteczna na febrę zimną*, *ibidem*, 1857, s. 310; *Lekarstwo domowe przeciw zaziębieniu*, *ibidem*, 1857, s. 417; *Środek na koklusz u dzieci, zarazem i na kaszel u koni*, *ibidem*, 1860, s. 223; *Środek domowy na koklusz*, *ibidem*, 1860, s. 304; N. L., *Suchoty gardlane*, *ibidem*, 14, 1864, s. 4.

„dolegliwości piersłowe”¹¹², cholera¹¹³, owrzodzenia¹¹⁴, choroby zębów i przyzębia¹¹⁵, reumatyzm¹¹⁶, odmrożenia¹¹⁷, oparzenia¹¹⁸, róża¹¹⁹,

¹¹² *Lekarstwo na dolegliwości piersiowe*, *ibidem*, 1852 s. 371; *Lekarstwo domowe na suchoty*, *ibidem*, 1852 s. 271; N. A. *Mleko skuteczne na cierpienia piersiowe*, *ibidem*, 1853, s. 22-23; S. Z. Lub. *Środek na cierpienia piersiowe i dychawicę*, *ibidem*, 1853, s. 79; Górnislewicz, *Potwierdzenie skuteczności lekarstwa na koklusz*, *ibidem*, 1853, s. 84; *Skuteczność lekarska chmielu*, *ibidem*, 1857, s. 46; Maxymilian Paczościński, *Niezawodny środek na chrypkę i zapalenie gardła*, *ibidem*, 1857, s. 175; X. A. *Lekarstwo domowe na duszność piersiową*, *ibidem*, 1857, s. 209; A. B. Z. Liska, *Lekarstwo doświadczone na suchoty*, *ibidem*, 1857, s. 269; *Skuteczny środek na cierpienia piersiowe*, *ibidem*, 1860, s. 304; *Suchoty*, *ibidem*, 14, 1864, s. 156.

¹¹³ *O cholercze*, *ibidem*, 1852, s. 285-286; 293-294; *Ubezpieczenie się od cholery*, *ibidem*, 1852, s. 342; *O zachowaniu się podczas grasowania cholery*, *ibidem*, 1853, s. 319-320; *Elixir Woroneński na cholere*, *ibidem*, 1853, s. 328-329 [za dr Andrzejewskim opis wg „Tygodnika Petersburskiego”]; *Lekarstwo na cholere*, *ibidem*, 1853, s. 334-336 [przepis z Francji].

¹¹⁴ X., *Na otworzenie wrzodu*, *ibidem*, 1852, s. 199; *Wrzód piersiowy u kobiet*, *ibidem*, 14, 1864 s. 171-172.

¹¹⁵ *Wyrzynanie się zębów u małych dzieci*, s. 381-382 [wg. Doktora Paulickiego]; D. g. *Lekarstwo na dziąsła zepsute i ruszające się zęby*, *ibidem*, 1852, s. 208; *Sposób konserwowania zębów*, *ibidem*, 1852, s. 271; *Sposób uśmierzania bólu zębów spróchniałych*, *ibidem*, 1852, s. 343; Sk. *Sposób pozbycia się nieprzyjemnego odoru z ust*, *ibidem*, 1852 s. 187; *Płyn do konserwowania dziąseł*, *ibidem*, 1853, s. 144-145; *Lekarstwo na gorączkę małych dzieci, gdy dostają zęby*, *ibidem*, 1853, s. 183; *Środek na ból zębów spróchniałych*, *ibidem*, 1853, s. 243; *Środek na ból zębów*, *ibidem*, 1853, s. 336; *Lekarstwo na ból zębów z fluksji*, (*Probatum est*), *ibidem*, 1853, s. 397; *Utrzymanie czystych i białych zębów*, *ibidem*, 1853, s. 415; *Kit do zębów*, *ibidem*, 1857, s. 15; *Środek na ból zębów*, *ibidem*, 1857, s. 134; *Proszek do zębów*, *ibidem*, 1857, s. 166; *Środek wzmocnienia chwiałających zębów*, *ibidem*, 1860, s. 84; *Staranność o zębach*, *ibidem*, 1861, s. 124; A. Żuł. *Lekarstwo na zepsute zęby*, *ibidem*, 1861, s. 289; *Zapobieżenie przypadkom przy wyrzynaniu się zębów u małych dzieci*; *Nowy środek na ból zębów*, *ibidem*, 13, 1863, s. 63; B. theraph., *Środek przeciwko swędzeniu dziąseł podczas pierwszego ząbkowania*, *ibidem*, 13, 1863, s. 63; *Przestroga względem zachowania zębów*, *ibidem*, 13, 1863, s. 56; *Środek na ból zębów*, *ibidem*, 13, 1863, s. 140; D. L., *Ból i spróchnienie zębów*, *ibidem*, 13, 1863, s. 358; *Środek przeciw bólowi zębów*, *ibidem*, 14, 1864 s. 144; *Ból zębów i jego leczenie*, *ibidem*, 14, 1864 s. 152.

¹¹⁶ *Środek na wszelkie romatyczne bole, odjęcia i niewładność członków, pokruszenie żył itp. cierpienia*, *ibidem*, 1852, s. 370-371; Lösch., *Lekarstwo domowe na romatyczny ból głowy*, *ibidem*, 1853, s. 110; *Lekarstwo domowe na reumatyzm i flukcję*, *ibidem*, 1853, s. 387-388; *Woda z gorczycy i skutki jej*, *ibidem*, 14, 1864 s. 44.

¹¹⁷ D. g., *Nabrzmałość ciała od zimna*, *ibidem*, 1852 s. 8; P. *Sposoby zaradzenia przy odmrożeniu szczególnych części ciała*, *ibidem*, 1852 s. 30-31, 39; P. *Ubezpieczenie nóg od przziębienia*, *ibidem*, 1852 s. 391; *Sposób postępowania z umrożonymi*, *ibidem*, 1852 s. 14-15, 22-23; K. *Kąpiele na przemrożone członki*, *ibidem*, 1852 s. 54-55; *Środek na odmrożone członki*, *ibidem*, 1853, s. 388; *Środek na odmrożenie*, *ibidem*, 1857, s. 31-32; *Maść na odzjębienie*, *ibidem*, 1860, s. 73; *Leczenie odmrożeń*, *ibidem*, 1861, s. 28 [Pliniusz znał już 33 sposoby!]; Z., *Leczenie odmrożeń zadawionych*, *ibidem*, 1861, s. 61; *Postępowanie w odmrożeniach*, *ibidem*, 1861, s. 397-398; *Odmrożenia*, *ibidem*, 12, 1863, s. 7; L. D., *Odzjębiny*, *ibidem*, 14, 1864, s. 28.

¹¹⁸ P. d. l., *Środek przeciw sparzeliźnie*, *ibidem*, 1852 s. 136; *Środek na oparzeliznę*, *ibidem*, 1857, s. 167; *Użycie palek trzcinowych na oparzeliznę*, *ibidem*, 1857, s. 375;

rany¹²⁰, hemoroidy¹²¹, odciski i brodawki¹²², porażenie piorunem¹²³, pasożyty¹²⁴, osłabienie¹²⁵ oraz inne porady medyczne i higieniczne¹²⁶.

Środek przeciw sparzeliźnie, *ibidem*, 1857, s. 392; Woda lecząca sparzelinę, *ibidem*, 1860, s. 287; Rady na oparzenie, *ibidem*, 13, 1863, s. 140; Środek przeciw sparzeliźnie, *ibidem*, 13, 1863, s. 204; Środek na oparzenia fosforem z zapalek, *ibidem*, 14, 1864 s. 24.

¹¹⁹ S. z Lub., Środek domowy na różę, *ibidem*, 1852 s. 295; Postępowanie w przypadku zamoczenia róży, *ibidem*, 1857, s. 279; Leczenie róży, *ibidem*, 1860, s. 237-238.

¹²⁰ Slov. n. Skuteczność lekarska jaj kurzyczych na rany i zanokcice, *ibidem*, 1853, s. 69-70; Na rany z upadnięcia lub utłuczenia, *ibidem*, 1853, s. 127; Środek na utłuczenie goleni, *ibidem*, 1853, s. 365; Cudowny plaster, *ibidem*, 1857, s. 22; Postępowanie w kontuzjach powierzchniowych, *ibidem*, 1857, s. 279 [woda z solą i octem]; Nowy środek na rany, *ibidem*, 1860, s. 45; Nowy sposób leczenia ran w gangrenę przechodzących, *ibidem*, 1860, s. 76; P. Kataplazm z marchwi, *ibidem*, 1860, s. 125; Środek na rany i przetarcia, *ibidem*, 1860, s. 172; Plaster przeciw wszelkim ranom i uszkodzeniom ciała ludzkiego, *ibidem*, 1860, s. 190-191; Środek na ubieg krwi z rany, *ibidem*, 1860, s. 329; Środek na rany i stłuczenia, *ibidem*, 1861, s. 61; Maść na rany, *ibidem*, 1861, s. 321; J. F., Łatwy i niezawodny środek gojenia ran, *ibidem*, 13, 1863, s. 144; Domowy środek na wszelkie skałeczenia i cierpienia reumatyczne, *ibidem*, 14, 1864 s. 124; Stłuczenie ciała, *ibidem*, 14, 1864 s. 192.

¹²¹ G. Lekarstwo domowe na hemoroidy, *ibidem*, 1853, s. 109-110.

¹²² Sposób pozbycie się nagniotków, *ibidem*, 1852 s. 239-240; Piegów wygubienie, *ibidem*, 1852 s. 74; Wygubienie brodawek i innych wyrostów, *ibidem*, 1852 s. 311; Sposób pozbycia się nagniotków, *ibidem*, 1853, s. 55-56; Sposób na nagniotki, *ibidem*, 1853, s. 193; Sposób na spędzenie brodawek, *ibidem*, 1853, s. 381; Pojedynczy środek na brodawki, *ibidem*, 1857, s. 279; Balsam gojący w kilku dniach choćby największe rany, *ibidem*, 1860, s. 237; (S.), Środek pewny i doświadczony na nagniotki, *ibidem*, 1861, s. 321.

¹²³ O sposobach ratowania rażonego od piorunu człowieka i środkach unikania piorunu, *ibidem*, 1852 s. 237-239, 247-248; Ratowanie rażonych od piorunu, *ibidem*, 1860, s. 191.

¹²⁴ Lekarstwo domowe na umorzenie glist, *ibidem*, 1852, s. 224; Niezawodny środek na zgubienie tęgowca (solitera), *ibidem*, 1861, s. 398.

¹²⁵ P. Na osłabienie członków, *ibidem*, 1853, s. 23.

¹²⁶ Pt., Lekarstwo domowe na gruczolę, *ibidem*, 1852 s. 360; Środek na kurcz w łydkach, *ibidem*, 1852 s. 255; Ch., Przestroga dla chodzących we śnie, *ibidem*, 1852 s. 163-164; Prz. r. Sposób aby się pijawki chwytaly, *ibidem*, 1852 s. 248; Ratunek osób czadem albo smędem z węgli dotkniętych, *ibidem*, 1852 s. 421-422, ; Nieumiarowane użycie tytoniu, *ibidem*, 1852, s. 413; Środek na ukąszenie przez gadzinę, lub węzła, *ibidem*, 1852 s. 215-116; C. Włosów wypadanie, *ibidem*, 1852 s. 144; X., Wścieklizna - wodowstręt, *ibidem*, 1852 s. 263, 270, 279, 286-287; N. A. Czyszczenie powietrza w pomieszczeniu, *ibidem*, 1853, s. 30-31; Skrofuly, *ibidem*, 1853, s. 118-119; G. C. Lekarstwo na wściekliznę, *ibidem*, 1853, s. 144; Lekarstwo na żółte plamy po ciele, posolicie ostudy zwane, *ibidem*, 1853, s. 144; Sposób zgubienia liszajów, *ibidem*, 1853, s. 153; P. Lekarstwo na paraliż, *ibidem*, 1853, s. 161; W., Udo wodniony sposób na wielką chorobę, *ibidem*, 1853, s. 210-211; Bulion dla chorych wielce wzmacniający, *ibidem*, 1853, s. 226; Bulion pomocny od kaszlu i dychawicy; Woda żywiczna, jako osobliwsze lekarstwo na różne defekta, *ibidem*, 1853, s. 234-235; Bezsenność, *ibidem*, 1853, s. 248; Woda niszcząca zmarszczki, *ibidem*, 1853, s. 248-249; Lekarz włosów, *ibidem*, 1853, s. 255-256; Rosół dla suchotników, *ibidem*,

Później zaczęto drukować coraz bardziej „medyczne” artykuły jak np. „Przewód kiszkowy jako miejsce wszelkich dolegliwości ciała”¹²⁷.

Przestrzegano przed popularnymi środkami, które nie miały żadnych wartości leczniczych i sugerowano stosowanie „sprawdzonych i niezawodnych” domowych leków. Przepisy na nie sięgały najstarszych tradycji, a mianowicie nawet czasów Pliniusza, można więc sądzić, że nadal czytano renesansową literaturę medyczną.

W późniejszych rocznikach coraz więcej było przepisów firmowanych znanymi wówczas nazwiskami lekarzy, szczególnie francuskich i niemieckich. Powoływano się również na badania przeprowadzane w zagranicznych szpitalach, zaczerpnięte z prasy francuskiej, hiszpańskiej,

1853, s. 289; *Środek domowy na zapalenie ocz.*, *ibidem*, 1853, s. 405; *Leczenie wszelkiej oparzelizny*, *ibidem*, 1853, s. 405; *Lekarstwo domowe na ból oczów*, *ibidem*, 1857, s. 71-72; . *Środek przeciw płynięciu krwi z nosa*, *ibidem*, 1857, s. 119; W. Św., *Sposób ratowania apopleksją tkniętych*, *ibidem*, 1857, s. 127-128; *Pomada poziompowa do włosów*, *ibidem*, 1857, s. 175; X. A., *Lekarstwo na kurczą ślepotę*, *ibidem*, 1857, s. 182; Red. *Maść na wrzody w piersiach u położnic*, *ibidem*, 1857, s. 261; *Środek na ukąszenie gada*, *ibidem*, 1857, s. 269 [z książki z Nowego Yorku]; *Sok z rzodkwi jako lekarstwo na kamień*, *ibidem*, 1857, s. 310; *O przechowywaniu pijawek przeznaczonych do użytku domowego*, *ibidem*, 1857, s. 336-337; *Sposób ubezpieczający wypadanie włosów*, *ibidem*, 1857, s. 337; *Wścieklizna i leczenie takowej*, *ibidem*, 1857, s. 344; *Łatwe zastanowienie krwotoku z nosa*, *ibidem*, 1857, s. 345; *Lekarstwo na wielką chorobę*, *ibidem*, 1857, s. 369; *Środek na wzmocnienie wzroku osłabionego*, *ibidem*, 1857, s. 375; *Korzyści, które osiągnąć można z pijawek, już raz przystawionych*. Artykuł napisany przez praktycznego lekarza, *ibidem*, 1857, s. 391; *Środek na cierpienie kamienia*, *ibidem*, 1860, s. 75 [„W pismach hiszpańskich, angielskich i francuskich podają: Na wyspie Madera stosują wysuszone pasemka łodygowe z hreczki jako herbatę]; *Środek naprzeciw wścieklizny*, *ibidem*, 1860, s. 76; *Maślanka jako lekarstwo*, *ibidem*, 1860, s. 84; X., *Lekarstwo na konwulsję małych dzieci*, *ibidem*, 1860, s. 125; *Środki nieszkodliwe a bardzo skuteczne dla sprowadzenia łagodnego i wzmacniającego snu*, *ibidem*, 1860, s. 108; *Sposób ratowania utonionych*, *ibidem*, 1860, s. 209-210; *Herbata lekarska czyli ziółka*, *ibidem*, 1860, s. 210; *Środek na solitera bardzo skuteczny*, *ibidem*, 1860, s. 304; *Środek na głuchotę*, *ibidem*, 1860, s. 226; *Leczenie puchliny w nogach*, *ibidem*, 1860, s. 382; *Postępowanie przy zagorzeniu*, *ibidem*, 1860, s. 400; *Szkodliwość piwa rozpuszczonego wodą*, *ibidem*, 1861, s. 15; *Sposób pozbycia się włosów niepotrzebnych*, *ibidem*, 1861, s. 43; T. C., *Środek nieomylny na krostę morową czarną*, *ibidem*, 1861, s. 61; *Ból krzyża*, *ibidem*, 1861, s. 107; *Przełknięcie i jego skutki*, *ibidem*, 1861, s. 205; *Śmierć pozorona w skutek utonięcia*, *ibidem*, 1861, s. 221-222; *Lekarstwo domowe na sparaliżowanie członków*, *ibidem*, 1861, s. 398; *Lekarstwo przeciw otrzęsieniu, potłuczeniu, a nawet oberwaniu*, *ibidem*, 1861, s. 272; P. Z., *Środek nieomylny przeciwko wściekliznie*, *ibidem*, 1863, s. 84; *Sposoby zatrzymania zbytecznego krwi płynienia*, *ibidem*, 1863, s. 155-156 [huba, grzyb kurzawka, pajęczyna]; . W. O., *Środek przeciw wściekliznie*, *ibidem*, 1863, s. 192; L., *Złamanie kości*, *ibidem*, 1863, s. 220; *Zwichnięcie*, *ibidem*, 1863, s. 228 [okłady z wody, octu i wódkil]; Ł. Z., *Kataplazm na robaki*, *ibidem*, 1863, s. 337-338; *Ważne doniesienie. Środek przeciwko wściekliznie* [według „Przyjaciela Ludu”]; D. Ł. *Lysienie i wypadanie włosów*, *ibidem*, 1864 s.,8; *Zemdleńcie i spieszny w takim ratunek*, *ibidem*, 1864 s. 72; W. Z., *Kurza ślepotą*, *ibidem*, 1864 s. 175.

¹²⁷ *ibidem*, 1857, s. 36-37; 43-44; 53-54; 62-63; 71; 79.

angielskiej itd. Należy odnotować początek zamieszczania reklam leków: „Libera zioła uzdrawiające”¹²⁸, „Prawdziwy sok ziołowy”¹²⁹, a także środków kosmetycznych – mydła lekarskiego¹³⁰. Wcześniej, w omówionych czasopismach, odnotowano już fakt ukazywania się reklam, ale chronologicznie tutaj były one drukowane najwcześniej. Oczywiście poradom medycznym towarzyszyły porady gospodarcze i weterynaryjne. Coraz częściej w skład doradzanych leków domowych wchodziły substancje dostępne jedynie w aptece. Stałą rubrykę stanowiły przepisy na leki nadsyłane przez czytelników oraz ich uwagi na temat innych przytoczonych wcześniej receptur. Zdarzało się, że kilkakrotnie publikowano ten sam przepis, jak np. lek na ból głowy w postaci proszku z jałowca rozmaconego w zimnej wodzie.

W 1863 r. rozpoczęto drukować artykuły pod hasłem „Apteczka domowa”. Z całą pewnością kilka z nich było przedrukowanych, bez podania źródła, z czasopisma „Przyjaciel Zdrowia”¹³¹. Cykl rozpoczyna

¹²⁸ „Znane zaszczytnie wlecej jak pół wieku Libera zioła uzdrawiające (*Liberische Gesundheits-Kräuter*) (których od 30tu lat dostać było można u A. Rossy we Lwowie) są do nabycia dla całego król. Galicyi, tylko wyłącznie u Karola Schubutha we Lwowie, przy ulicy krakowskiej Nr. 150. Cena paczki półfuntowej 2 złr. 40 kr. mk. Zioła te, potwierdziły się od czasu pierwszego ich obwieszczenia w roku 1802 przez mnogie szczęśliwe uzdrawiania jako wyborny środek przeciw wycieńczeniu, suchotom, katarom, chorobom pierslowym różnego rodzaju, załegmieniu i zatwardzeniu, tak dalece, iż sobie zaskarbiły na sławę europejską i stały się lekarstwem równie ulubionym jako też słynnym. Co się tyczy ich działania, osobliwie przeciw wycieńczeniu i suchotom, spodziewać się winien chory zupełnego uleczenia w skutek używania ziółek tych wtedy nawet jeszcze, gdy choroba już drugiego a nawet już trzeciego stopnia dopieła, a poty poranne na szkielet prawie go wycieńczyły, ponieważ i w tch najwyższych stadyach choroby zupełnego uzdrowienia jeszcze dokonały. (Obacz: *die Heilkräfte der Liber'schen Gesundheitskräuter*, przez Dr. L. Raudnitz, lekarza praktycznego w Wiedniu. 5Ta edycja.) W ogólności, jeżeli ratunek tylko jeszcze jest możliwym, chory takowego od tych ziółek oczekiwać może.”, *ibidem*, 1857, s. 135.

¹²⁹ Prawdziwy sok ziołowy (*Schnebergs-Kräuter-Allop*), na defekta piersiowe i płucowe, urobiony według przepisów lekarskich z najskuteczniejszych ziół alpejskich znanych z swojej dzielności przez aptekarzy, Franciszka Wilhelma i Juliusza Bittner, służy jako nieomylny środek uleczający wszystkie zapalenia gardła, chrypki, kaszle, zamulenia i duszności piersiowe, kłucie w boku, kaszle wyrzutowe, a nawet i początki suchot. Cena jednej fiaszeczki ziołowego soku wraz z przepisem użycia, wynosi 1 złr. 12 kr. m. k. Za pakunek przesyłkowy najmniej 2 fiaszeczek w skrzyneczce, dopłaca się 10 kr. Wszelkie obstalunki i zamówienia listowne (*franco*), uskuteczniają się natychmiast odwrotną pocztą. Główny skład znajduje się u Juliusza Bittnera, aptekarza w Głognicy (*Glognitz*); składy zaś zapasowe utrzymuje we Lwowie C. F. Milde; w Stanisławowie J. Tomanekapt; w Białej J. Berger, w Buczaczu J. Czernkowski, w Samborze J. Kriegseisen apt., w Wadowicach F. Foltin, w Nadworniu A. Styler apt., w Wieliczce P. Wątopek, w Brzeżanach B. Fadenhecht, w Myślenicach M. Łowczyński. – Chcący objąć skład dla okolicy, raczą się udać listownie do głównego składu w Głognicy.”, *ibidem*, 1857, s. 254; . 296; 394.

¹³⁰ *Ibidem*, 1857, s. 186; 330.

¹³¹ *Ibidem*, 1863, s. 38–39; 45–46; 53; 60–61; 68–69.

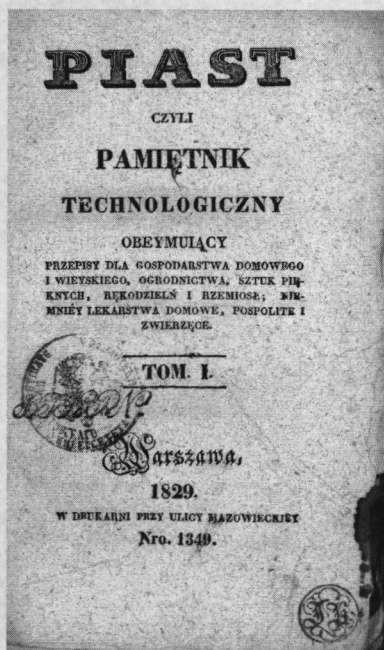
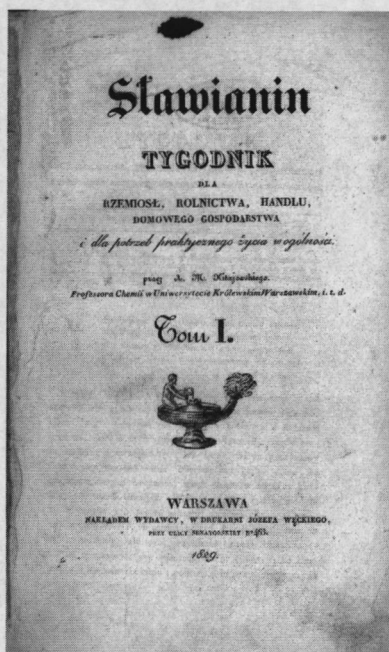
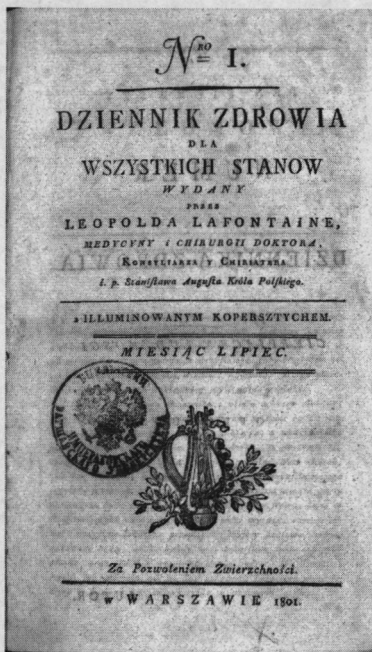
się od następującego apelu: „Podając opisy chorób, oraz rozmaitych środków do ich leczenia służących, winnyśmy zastrzec, że wszystkie rady będą bezowocne, jeżeli obywatelskie dwory i plebanie nie urządzą u siebie małych aptek domowych, jak się to już teraz dzieje u wielu gospodarzy. Osoby na wsi mieszkające, nie mają często dość czasu, a nawet i sposobności wzywania lekarza, trzeba przeto, aby w domu posiadały zapas lekarstw najpotrzebniejszych, tak, aby pierwszą przynajmniej pomoc mogły dać choremu”¹³². Dalej wymienione są i opisane niezbędne utensylia: „1. waga apteczna; 2. miarka szklana czyli mensurka do mierzenia ilości płynu, 3. kamienny moździerz z kamiennym tłuczkiem 4. moździerz szklany z takim tłuczkiem; 5. sprycy do dawania enem, większe dla dorosłych i mniejsze dla dzieci. Zamiast sprycy można w wypadku używać pęcherza wołowego, do którego w razie potrzeby przywiązuje się rurczkę z drzewa, trzciny lub piórka; napełniwszy pęcherz płynem, enema daje się przez naciskanie jego rękami”¹³³. Leki zostały podzielone na dwie grupy. Do pierwszej należały „domowe, które na wsi przyrządzać można”: 1. Kwiaty: bzy, lipowy, rumianku, krwawnika, dziewanny i bratków; 2. Liście z łodygami: piołunu, podbiału, melisy cytrynowej, orzecha włoskiego, mięty pieprzowej, cząbrku z kwiatem, ruty, szalwii, bobrku czyli bobowniku gorzkiego, jastrzębca, babek, porostu islandzkiego, rozmarynu i dwuzębu z kwiatem. 3. Jagody: jałowca, żurawin, czarnicy i maliny; 4. Żołędzie dębowe; 5. Nasiona: lnu, gorczyca i wrotyczu pospolitego; 6. Kora: dębowa i wilczego łyka; 7. Korzenie: ślazowe, dzięgielu, perzu, bylicy, łopianu, podróznika, kozłka lekarskiego, tataraku i chrzanu; 8. Krochmal: pszeniczny i kartoflowy; 9. Klej wiśniowy, 10. Żywica sosnowa; 11. Pijawki lekarskie nie końskie; 12. Ocet, 13. Wosk biały i żółty, 14. Miód, 15. Olej konopny; 16. Szafran; 17. Wódka nalewana na pączki topolowe lub brzoźowe; 18. Kawał lipowego łubu na wypadek złamania kości, 19. Szarpie t.j. Nici wyciągnięte z płóciennej starzyzny; 20. Kilka bandaży.

Druga grupa to „Wszystkie lekarstwa, mianowicie kupione w aptekach, powinny się chować pod zamknięciem, każde osobno, aby się przypadkiem nie pomieszały. Na to należy urządzić szafy z półkami i wysuwającymi się szufladkami, mającemi jeszcze przegródki. Każde lekarstwo powinno się nadto chować w oddzielnem naczyniu, i nosić na sobie kartkę z wyraźnym napisem”¹³⁴.

¹³² *Apteczka domowa, ibidem*, 1863, s. 6-7.

¹³³ *Op. cit.*, 1863, s. 6.

¹³⁴ *Op. cit.*, s. 7.

Ryc. 1.

Lekarstwa z apteki to: 1. Sole: chinina, kalomel, emetyk, angielska czyli gorzka, glauberska, saletra, amoniacka, kremortartarum; koperwas siny, koperwas biały, boraks i hałun; 2. Kwasy: solny rozlany wodą; solny przesycony, fosforowy, siarczany. 3. Korzenie: rabarbarowy, jalappy, ipekakuanny storczyku czyli salepu; 4. Liście: sassaparilli i senesu; 5. Nasiona: cytwaru, pieprzu tureckiego, wroniego oka; 6. Oleje: oliwa, olej kleszczewinowy albo rycynowy, olejek terpentynowy, tran rybi; 7. Kamfora; 8. Kwiat siarczany, 9. Potaż gryzący dobrze zakorkowany w słoiku szklanym, aby nie przyciągał wilgoci, od której się rozplywa; 10. Kamień piekielny; 11. Kantarydy czyli muchy hiszpańskie; 12. Ekstrakt ołowiany; 13. Ammoniak; 14. Tynktura opium zwyczajna; 15. Krople kwaśne Hallera; 16. woda wapienna; 17. Plaster lepiący; 18. Wizykatoria.

Przedrukowano nawet odpowiedź redakcyjną z **„Przyjaciela Zdrowia”**: „Korzystną dla pisma naszego zrobiono uwagę, żeby w dziale „Apteczka domowa” ułożyć pewny plan, podług którego opracowywać należałoby ważny ten przedmiot, a że **„Przyjaciel Domowy”** najważniejsze ma oddać przysługi mieszkańcom wiejskim, z tego powodu zwróciliśmy naszą uwagę na ważność tego przedmiotu. „...Przystępujemy do rzeczy... Wielu może z niecierpliwych czytelników, przeczytawszy tytuły o tyzanach, kataplazmach, kompresach, bandażowaniu, moczeniu nóg itd. Parskną śmiechem, żeby mówić o takich drobnostkach z pewną powagą, kiedy je wszyscy znają lepiej od doktorów. Otóż w tem całe zle, że największa część ludzi przyznaje się do znajomości tego, czego zgoła nie zna [...] Życzyć przeto należy, aby każdy z czytelników z tem usposobieniem niesienia ulgi choremu, przystąpił do czytania tej rozprawy”¹³⁵. W późniejszych numerach ukazały się np. *Lekarstwa wymiotujące*¹³⁶, *Przyczynek do apteczki domowej. Zatwardzenie*¹³⁷. I jako oddzielna duża rozprawa *O pielęgnowaniu chorych*¹³⁸ sygnalizowana już w pierwszym artykule z cyklu „Apteczka domowa”.

„Przyjaciel Domowy” był jednym z najbogatszych w przepisy na domowe leki czasopism. Choć podawano w nim również receptury leków dla aptek, to starano się wówczas opisywać je w taki sposób, aby mogły być wykorzystane w domu (także z substancji dostępnych tylko w aptekach).

¹³⁵ *Op. cit.*, s. 38.

¹³⁶ *Ibidem*, 1863 s. 268; 272; 275–276; 279–280;

¹³⁷ *Ibidem*, 1863 s. 126.

¹³⁸ L. Z. *O pielęgnowaniu chorych, ibidem*, 1863 s. 92; 95; 99–100; 103; 107–108; 111–112; 119; 123–124; 127; 131–132; 136.

Reklamowane, w omówionym wyżej „Tygodniku Mód i Nowości”, czasopismo „Przyjaciel Zdrowia”¹³⁹ już od pierwszego numeru uwzględniło dział pt. „Apteczka Domowa”. Opisywano w nim popularne leki ważne „Na wsiach szczególnie, gdzie lekarz i apteka mieszkają daleko”, a polecane środki z domowej apteczki, jeżeli by-łyby użyte na czas i „w przepisanej mierze oddadzą wielkie usługi”¹⁴⁰. W następnym numerze ukazał się artykuł *O eterach*¹⁴¹, które polecano jako leki „przeciw spazmowe tj. przeciw nerwowe”. Podano również przepis sporządzenia maści z chloroformem na „nieznośne swędzenie w pewnych częściach ciała”¹⁴² i roztworu spirytusowego w przypadkach „skaleczeń okolic przy kiszce odchodowej”¹⁴³. Sam chloroform stosowano „w bólach zębów spróchniałych”¹⁴⁴. Apelowano: „zachowajcie je [leki] w waszych apteczkach wiejskich, zastosujcie je do przepisów podanych, a w każdym razie jakiejś wątpliwości, szukajcie rady lekarza, bo zdrowy rozum wskazuje, że wiedząc coś, wie się bardzo jeszcze mało”¹⁴⁵. W kolejnym numerze znajdowała się jedynie reklama „Pigułek Cauvina” z uwagą, że w Rosji we wszystkich aptekach dostać można”¹⁴⁶. W numerze 4 tego pisma znalazła się, zacytowana przeze mnie już wcześniej, odpowiedź redakcyjna na dyskusję o znaczeniu artykułów na temat apteczki domowej : „Korzystną dla pisma naszego zrobiono uwagę, żeby w dziale „Apteczka domowa”...”¹⁴⁷. Idea tych artykułów dotyczyła przede wszystkim potraktowania receptur na leki domowe bardzo profesjonalnie. Zaczęto od przedstawienia historii przygotowywania tyzanny, sięgając do czasów starożytnych gdy przygotowywało się ją tylko z jęczmienia (ptisanna), a stosowali go zarówno Hipokrates jak i „Galiusz” (Galen) jako napój i pokarm dla chorych. Radzono: „Tyzanny przyrządza się z liści, kwiatów, czubków, łodyg, korzeni lub nasion różnych roślin, z kory lub drzazg, w wodzie zimnej lub gorącej, albo też gotuje się je dłużej lub krócej, mogą być zatem przyrządzone za pomocą: infuzji, dekokcji lub maceracji”¹⁴⁸. Widać

¹³⁹ Założycielem i redaktorem był Karol Gregorowicz. Dwutygodnik był wydawany w Warszawie w latach 1861-1863 i miał charakter wybitnie popularny.

¹⁴⁰ *Likfor Hoffmana. – Bóle żołądka, brzucha*, „Przyjaciel Zdrowia”, 1861, nr 1, s. 7-9.

¹⁴¹ *Ibidem*, 1861, nr 2, s. 12-14.

¹⁴² *Op. cit.* s. 14.

¹⁴³ *Op. cit.* s. 14.

¹⁴⁴ *Op. cit.* s. 14.

¹⁴⁵ *Op. cit.* s. 14.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 1861, nr 3, s. 16.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 1861, nr 4, s. 14.

¹⁴⁸ *Op. cit.* s. 16.

już więc, że wykorzystywano w tych poradach typowe techniki ap-
teczne. Nie lekceważono efektu placebo, sugerowano bowiem aby
podawać tyzanny chorym, którzy dla psychicznego spokoju potrze-
bują czuć, że są leczeni, a tyzanna „jako napój niewinny jeśli nie po-
może to niezawodnie nie zaszkodzi, i zyskuje się na czasie przez to
niby leczenie, czas przez który siła organiczna dokonywa, uśmierze-
nie i uporządkowanie tego rozstroju chwilowego, który nazywamy
chorobą”¹⁴⁹. Dalej zwrócono uwagę na prawidłowe wykonanie wy-
mienionych postaci leku:

„1. Zrobić infusją (napar), jest małą operacją farmaceutyczną, po-
lega ona na nalaniu gotującej się wody na rośliny, z których chcemy
wyciągnąć pierwiastki łagodzące, pobudzające, kwaśne, aromatycz-
ne, albo inne. [...] 2. Dekokcja (odwar) odbywa się na ogniu, gotowa-
niem przez pewny przeciąg czasu. Przyrządzanie tyzanny za pomocą
dekokcji (odwaru) robi się z ingrediencji twardych, pozbawionych
części lotnych to jest, nie ulegających parowaniu przez gotowanie,
takimi są np. Różne drzewa, kory, korzenie, a nawet niektóre gatun-
ki liści twardych, które nie wydzielają soków swoich jak tylko przez
pośrednictwo długiego i silnego gotowania. [...] 3. Wreszcie przy-
rządzenie tyzanny za pomocą maceracji (nalewki) jest infuzją do
której się używa zimnej (zamiast gorącej wody) np. Nalewa się na ja-
kie substancje, kwiaty, proszek itp. Zimną wodę, i otóż będzie tyzan-
na przyrządzona za pomocą maceracji.”¹⁵⁰. Kontynuując ten cykl
uzupełniono wiadomości dotyczące wykonywania i podawania tych
postaci leku oraz ich podziału ze względu na działanie¹⁵¹. Wyróżnio-
no tyzanny chłodzące, ściągające, wzmacniające i uspokajające.

Kolejnymi tematami działu „Apteczka domowa” było przygotowa-
nie kataplazmów i synopizmów (z tłuczonej gorczycy rozcieńczonej
wodą, która może być nawet zimna)¹⁵² oraz innych leków
zewnętrznych. Następnym poruszonym zagadnieniem były leki dzia-
łające wymiotnie¹⁵³. Ukazał się także artykuł o odmrożeniach¹⁵⁴ i le-
czeniu tranem¹⁵⁵. Coraz więcej poświęcano miejsca homeopatii, roz-
prawom o doświadczeniach lekarzy praktykujących na wsi oraz
leczeniu zwierząt. W 1863 r. pojawiła się rubryka „Nowości naukowe”,

¹⁴⁹ *Op. cit.* s. 16.

¹⁵⁰ *Op. cit.* s. 16.

¹⁵¹ *Ibidem*, 1861, nr 5, s. 11-13.

¹⁵² *Ibidem*, 1861, nr 6 s. 11-13; 1862 nr7 s. 13-15, nr . . 8 s. 10-13.

¹⁵³ *Ibidem*, 1861, nr 9, s. 13-16; 1862 nr 11 s. 14-16; nr13 s. 11-13.

¹⁵⁴ *O odmrożeniach i środkach zaradczych, ibidem*, 1861, nr 8 s. 14-16; nr 3, s. 16.

¹⁵⁵ *O tranie rybim, ibidem*, 1861, nr 6 s. 9-11; 1862 . nr 7 s. 11-13, nr. 8, s. 10-13.

która zastąpiła dział o apteczce domowej. Można tu było znaleźć informacje o „środkach przeciwko soliterowi, glizdom i wijcom”¹⁵⁶, o upowszechnieniu rośliny, z której otrzymuje się proszek perski¹⁵⁷, o leczeniu szkarlatyny polewaniem chorego zimną wodą oraz o „środku przeciwko odmrożeniom i pękaniom skóry”¹⁵⁸. Było to pismo w całości poświęcone ochronie zdrowia i pielęgnowaniu chorych oraz propagowaniu higieny szczególnie wśród ludności wiejskiej.

„Opiekun Domowy, Pismo tygodniowe obrazkowe”¹⁵⁹ pomimo deklaracji zamieszczania „Wiadomości z nauk przyrodzonych, lekarskich [potem również] i mechanicznych” informacji na temat leków było bardzo mało. Opisy roślin nie mogły zadowolić tych, którzy szukali pomocy w uzupełnieniu apteczki domowej¹⁶⁰.

Ukazał się tu jednak ciekawy artykuł, a raczej recenzja książki dra med. W. Lubelskiego (Warszawa 1869, str. 47) pt.: *Jak pielęgnować zdrowie*: „Pisali o tem już w Polsce nie tylko lekarze ale i moralisci; pomiędzy zaś pierwszymi współczesny Kochanowskiemu, w swoim czasie lekarz, Wojciech Oczko. Z nowszych zaś czasów wspomnieć należy Jędrzeja Śniadeckiego, D-ra Rakowskiego, a z późniejszych między innymi Gregorowicza, Bokiewicza, S. Janikowskiego, Łuczkiwicza, Płaskowskiego, Wisłockiego i Szokalskiego. Wszyscy oni mieli na celu rozpowszechnienie między rodakami pożytecznych wiadomości, odnoszących się do utrzymania zdrowia, a to za pośrednictwem rozpraw, napisanych w sposób jasny, zwięzły i zrozumiały dla każdego. Ostatnią czyli najnowszą tego rodzaju instrukcją jest broszurka, będąca odbitką artykułu znajdującego się w „**Kalendarzu Ilustrowanym**” J. Kaufmana, nosząca tytuł: *Jak pielęgnować zdrowie*”¹⁶¹. Recenzent przytacza bardzo dokładny opis zawartości broszury z nadzieją, że choć cena może być dla wielu za wysoka (15 kop. czyli złp 1), to właśnie jego wypowiedź zachęci czytelników do jej zakupu.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 1863, nr 26, s. 9–12; nr 28 s. 14–16.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 1863, nr 27, s. 14–15.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 1863, nr 30, s. 24.

¹⁵⁹ Ukazywało się w Warszawie w latach 1865–1876. W opublikowanym „Prospekcie zawartości” nie tematyki dotyczącej leków. Odnalazłam tylko następujące roczniki: 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872. W 1871r. w spisie treści pojawia się dodatek „Wiadomości z nauk przyrodzonych, lekarskich i mechanicznych”.

¹⁶⁰ Mściśław Kamiński, *Cyprys*, „Opiekun Domowy”, III, 1867, nr 20, s. 159–160; Kuczyński Alojzy, *Bluszcz*, *ibidem*, II, 1866 nr 26, s. 206; Mazur Andrzej, *Szalej*, *ibidem*, I, 1865, nr 21, s. 168; Józef Grajnert, *Lipa*, *ibidem*, I, 1865, s. 305; tenże, *Jodła*, s. 208; tenże, *Sosna*, s. 250.

¹⁶¹ Ad. N. N., *Zdrowie ludzkie*, *ibidem*, 5, 1869, s. 121.

W kolejnych artykułach propagowano higieniczny tryb życia, który mógł zapobiec np. epidemii cholery¹⁶². Charakter historyczny miały publikacje pt.: *Alchemia*¹⁶³, *O długowieczności*¹⁶⁴, *Guślarskie sposoby leczenia*¹⁶⁵. Odnosiły się krytycznie do autorów, którzy współcześnie propagowali, należące już do historii, metody leczenia.

Odniesienia do tradycyjnej roli apteczki dworskiej odnaleźć można również w czasopiśmie „**Gwiazda, Czasopismo dla Płci Niewieściej**”¹⁶⁶, na łamach którego uczono jak najekonomiczniej i najwłaściwiej skompletować apteczkę: „Jak wiadomo lekarza trudno mieć w każdym domu, za to należy mieć apteczkę zawsze pod ręką, ażeby w jakiejkolwiek potrzebie móc zaraz pomóc. Nie idzie zatem, ażeby obejść się bez lekarza, przeciwnie skoro choroba kogo w domu nawiedzi i ciężkością zagraża, należy natychmiast posłać po lekarza, a cokolwiek nastąpi, zawsze sumienie będzie spokojnem. Nic nie ma przykrzejszego nad wyrzut sumienia, żeśmy nie dopełnili powinności. Żeby zaś i lekarstwo mieć w gwałtownej potrzebie zawsze pod ręką i nie posyłać po nie do apteki, rzędna gospodyni może je mieć w własnym domu, mianowicie zapasy ziół własną albo dziątek i czeladzi swojej zbieranych ręką, któremi przywołany lekarz według potrzeby rozporządzi. Bo istotnie cóż łatwiejszego jak w porze właściwej nazbierać kwiatów, albo ziarn, owoców, liści i korzonków lekarskich, które po łąkach, polach, ogrodach i lasach w obfitości rosną, a do których przede wszystkim należą: rumianek, mięta, ruta, fiołki, liście poziomkowe, koper, kmin, anyż, gorczyca, perz, kwiat lipowy, kwiat bzu, suszone wiśnie, śliwki, czernice i mnóstwo innych rzeczy podobnych, których lekarz dla chorego prędko i koniecznie potrzebować może, a w które zaopatrzyć się w każdym miejscu tak łatwo. Niechaj dobre gospodynie zechcą usłuchać tej rady, a przekonają się, jak to rzecz pożyteczna i miła, mieć lekarstwo pod ręką i w potrzebie usłużyć bliźniemu”¹⁶⁷.

¹⁶² *Cholera*, *ibidem*, 2, 1866, s. 271. K. Milkuszyc, *Skąd do nas przychodzi cholera i co dla jej powstrzymania uczyniono?*; *ibidem*, 6, 1870, s. 296.

¹⁶³ Wołody Skiba, *Alchemia*, *ibidem*, 3, 1867, s. 45, 225, 311, 326.

¹⁶⁴ Mściśław Kamiński, *O długowieczności*, *ibidem*, 3, 1867, s. 46.

¹⁶⁵ M. Kamiński, *Guślarskie sposoby leczenia*, *ibidem*, IV, 1868, nr 23, s. 177–179.

¹⁶⁶ Wydawana tylko przez rok w latach 1869 (maj) – 1870 we Lwowie przez Hipolita Stupnickiego.

¹⁶⁷ *Potrzeba apteczek domowych*, „*Gwiazda, Czasopismo dla Płci Niewieściej*” 1869, s. 23.

Po takim wstępie opisano w krótkich monografiach środki lecznicze: na gruczoly na szyi¹⁶⁸, na ból głowy¹⁶⁹, na ból gardła¹⁷⁰, na suchoty¹⁷¹, „na piersi”¹⁷², na rany¹⁷³ na przemrożenie ciała¹⁷⁴, na „sparzenie”¹⁷⁵, ból zębów¹⁷⁶. Znalazły się również przepisy na pomady do włosów¹⁷⁷, kremy na piegi¹⁷⁸ i mydła¹⁷⁹ oraz informacje jak zwalczać insekty: pchły¹⁸⁰ i mrówki¹⁸¹.

„Bazar, Tygodnik Ilustrowany Mód i Robót Ręcznych”¹⁸² miał stałą rubrykę w „Dziale Praktycznym” „Środki domowe lecznicze i przepisy kuchenne”. Część, w której znajdowały się porady dotyczące zdrowia miała swoją osobną rzymską paginację (pomimo to, że znajdowała się w środku numerów). Pierwszy numer zawierał następujące oświadczenie: „Nie lękajcie się czytelniczki, abyśmy w tym dziale zamysłali obdarzyć was poważnymi przepisami lekarskimi, bo to nie zadaniem „Bazaru”; ale jeżeli łaskawie przyjmujecie to, co podajemy wam dla ozdób zewnętrznych, sądziemy, że ze z równym zadowoleniem przyjmiecie rady doświadczenia do utrzymania dobrego zdrowia. Postanowiliśmy przeto pod tytułem: „Zdrowie” przechodzić z kolei to wszystko co nam osobiście może być pomocnem, i co mieszkania nasze może uczynić przyjemnem, pożądanem i zdrowem. Zamierzamy mówić jasno, przystępnie i w krótkości o świetle, pokarmach, ubiorze, ruchu ciała, wrażeniach, spoczynku, czuwaniu, o podręcznych środkach lekarskich, o kuchni, sypialni, spiżarni, piwnicy, kwiatkach, ogródku – i tym podobnych szczegółach wewnętrznego gospodarstwa; z odniesieniem do potrzeb, najwyższego skarbu naszego zdrowia. Nie wątpimy że w całości, znajdziecie wiele rzeczy już nie nowych, może żyjących podaniem, które odświeżymy w naszej pamięci; ale pewni jesteśmy, że natraficie i na wiele nieznanych szczegółów, które polecamy waszej uwadze i zastosowaniu

¹⁶⁸ *Ibidem*, 1869, s. 47.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 1869, s. 47.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 1869, s. 61.

¹⁷¹ *Ibidem*, 1869, s. 86, 95.

¹⁷² *Ibidem*, 1870, s. 119.

¹⁷³ *Ibidem*, 1869, s. 135.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 1869, s. 119.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 1870, s. 35.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 1869, s. 48; s. 115; 1870, s. 7; s. 35.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 1869, s. 47-48; s. 62; 1870, s. 82-83.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 1870, s. 84.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 1869, s. 62; 1870, s. 68; 106.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 1870, s. 84.

¹⁸¹ *Ibidem*, 1870, s. 107.

¹⁸² Wychodziło w Warszawie od lipca 1865 do czerwca 1866 r.

– oświadczając, że i od Was Czytelniczki przyjmujemy z wdzięcznością odpowiednie do tego działu uwagi i rady, oparte na powadze i doświadczeniu stwierdzone.

Zdrowie jest nie tylko źródłem wesołego przepędzenia życia, ale nadto matką powabu i piękności. Na cóż nam się przydadzą wszystkie dobra ziemskie, bez zdrowia, samo nawet życie jest bez wdzięku. Najpiękniejsze dary rozumu, są dla chorego nieużytecznym bogactwem, bo nie tylko żadnej korzyści społeczeństwo nie odnosi z niego, ale on sam dla siebie staje się ciężarem.

A jednakże pomimo tego, że zdrowie jest tak nieocenionym dobrem, przecież na nic tak mało nie zwracamy uwagi; nic z większą lekkomyślnością nie niszczyliśmy jak zdrowie. Dopiero w chorobie, w niebezpieczeństwie czujemy całą jego wartość:

„Szlachetne zdrowie,

Nikt się nie dowie

Jako smakujesz

Aż się zepsujesz”; jak nasz wieszcz powiedział, ale mało kto, myśli nawet o tem, co zaszkodzić może zdrowiu, a nawet spowodować jego utratę. I ci, którym udało się wyjść szczęśliwie z niebezpieczeństwa, wkrótce zapominają o tem zupełnie.

Do utrwalenia i utrzymania zdrowia, najwięcej pomaga stosowna dyeta i odpowiednie do natury postępowanie. Wielu utrzymuje, że wszelkie przepisy zdrowia są zbyteczne; lecz chociaż silniejszy dłużej utrzymuje usterki życia niż słabszy, przecież wykroczenia te przeciw prawom natury nie przechodzą bezkarnie; skutki życia nieporządnego objawiają się prędzej czy później. Przepisy zdrowia, nie są to dowolne prawa, wypływają z doświadczenia: rozum je przepisuje na wskazaniu natury. Każdy powinien wiedzieć, od czego zawisła jego zdrowie, co mu szkodzi, jak się powinien strzec wszystkiego, co mu zagraża jego utratą. Wprawdzie nie wszyscy mogą żyć według zastrzeżeń zdrowia, przecież kto może ściślej dopełnić ich ten wiele czyni dla ciała i umysłu. Lubo nawyknie do rzeczy szkodliwych, czasem czyni je mniej szkodliwymi, jednakże to rzecz niebezpieczna – bo jeżeli ten lub ów przy szkodliwym nałogu, zdaje nam się zdrowym, przyszłość zawsze sprowadza skutki dotyczące nadużycia.

Aby więc człowiek mógł pędzić dni zdrowo i swobodnie, i ile można uchronił się choroby, trzeba głównie zwracać uwagę na: Zdrowe i czyste powietrze”¹⁸³.

¹⁸³ „Bazar. Tygodnik mód i robót ręcznych”, 1. 1865, s. IV.

Pomimo tak jednoznacznej deklaracji programowej, redakcja w pierwszym roku wydawniczym zamieściła jedynie pięć artykułów o konieczności dbania o higienę życia codziennego, a mianowicie: *Zdrowie i czyste powietrze*¹⁸⁴, *Światło*¹⁸⁵, „pokarmy i napoje”¹⁸⁶, „ubiór”¹⁸⁷, *Ruch ciała*¹⁸⁸. Od 1866 r. zrezygnowano z działu „Zdrowie”, jedynie w dziale V – „Środki domowe” przytoczono recepty na leki przeciw odmrożeniom¹⁸⁹ i na ból zębów¹⁹⁰.

W czasopiśmie „**Kronika Rodzinna**”¹⁹¹ nie występował specjalny dział poświęcony domowej medycynie, a artykuły dotyczące zdrowia opisywały jedynie podróże do uzdrowisk.

Najdłużej ukazujące się czasopismo w Warszawie „**Bluszcz. Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet obejmujące artykuły o wychowaniu estetycznym i moralnym, poezy, obrazki dramatyczne oryginalne i tłumaczone, powieści, zyciorysy znakomite kobiet, kronikę wiadomości krajowych i zagranicznych, sprawozdania z literatury, muzyki i sztuk pięknych, utwory muzyczne, oraz wiadomości z higieny oraz na osobnym dodatku rysunki mód, haftów, robótek, wraz z ich opisem**”¹⁹². Od początku istnienia pisma działem higieny zajmował się dr Płaskowski. Początkowo jego obszernie artykuły poświęcone były przede wszystkim higienie życia codziennego: *Głowa, twarz i włosy*¹⁹³, *Pielęgnowanie zębów*¹⁹⁴, *Pożywienie*¹⁹⁵ oraz cykl pt. *Wody mineralne*¹⁹⁶. Później, tak jak w innych tego typu czasopismach,

¹⁸⁴ *Ibidem*, I, 1865, nr 2, s. III.

¹⁸⁵ *Ibidem*, I, 1865, nr 4, s. IV.

¹⁸⁶ *Ibidem*, I, 1865, nr 8, s. III.

¹⁸⁷ *Ibidem*, I, 1865, nr 10, s. III.

¹⁸⁸ *Ibidem*, I, 1865, nr 16, s. III.

¹⁸⁹ *Lekarstwo na odziębienie początkowe (bez ran) Balsam peruwiański, wyskok winny, Hcl, benzoës, ibidem*, II, 1866, nr 1, s. IV. *Plaster na rany z odziębienia powstałe Glejta (litargiria), balsam peruwiański, opium, ibidem*, II, 1866, nr 1, s. IV. *Pomada do ust i rąk popękanych, Żółty wosk, olejek migdałowy, pomada różana, ibidem*, II, 1866, nr 1, s. IV.

¹⁹⁰ *Rozciek myrhy i mastryxu, ibidem*, II, 1866, nr 1, s. IV.

¹⁹¹ Był to dwutygodnik ukazujący się w Warszawie w latach 1867–1915. Redaktorami byli: Aleksandra z Chomętowskich Borkowska i Edward Odyniec, potem ks. Marcelli Godlewski, red. Cecylia Plater-Zyberk, ks. Hipolit Skimbrowicz i Adam Lach Szymański.

¹⁹² Czasopismo ukazywało się w Warszawie w latach 1865–1939. Przeprowadzono kwerendę do 1900 r. włącznie. Redaktorkami tygodnika do 1900 r. były: Maria Ilnicka, Józefa z Prawdzic Cybulskich Jaxa Bąkowska (Szczęsna).

¹⁹³ „Bluszcz”, I, 1865, s. 99, 136, 147.

¹⁹⁴ Dr Płaskowski, *ibidem*, III, 1868, s. 172; 180.

¹⁹⁵ Dr Płaskowski, *Pożywienie, ibidem*, VI, 1870, s. 120, 128, 144; *Pokarmy mięsne ze względu na ich pożywność, ibidem*, VII, 1871, s. 242, 249.

¹⁹⁶ *Ibidem*, I, 1865, s. 159, 164, 172; II, 1866, s. 8.

pojawia się seria pt.: *Apteczka domowa*¹⁹⁷. Autor już na wstępie odwoływał się do tradycyjnej roli kobiety: „Zawsze chwalebny i godnym naśladowania zwyczajem przodków naszych, było staranie i troskliwe opiekowanie się wszelkiego rodzaju kalectwem i niemocą bliźnich, a szczególnie ubogich dotykającą. Sędziwe nasze matrony i w ogóle powiedzieć można poważniejsze niewiasty, krzątając się około domowego gospodarstwa, przyrządzały zwykle skuteczne leki, dla uzdrowienia swych domowników, a nawet i podwładnych mieszkańców, w bliskości się znajdujących. Taka dążność patryalchalna niesienia ulgi i pomocy cierpiącym i potrzebującym ratunku, wywołała potrzebę utworzenia podręcznej apteczki domowej, a która znowu chcąc zaopatrzyć należycie, zbierano we właściwej porze znane ze swej skuteczności zioła, liście i kwiaty, wykopywano i suszono korzenie, rozcierano ziarno, wytlaczano soki roślinne i oleje, wyciągano za pomocą spirytusu rozmaitego rodzaju ekstrakty, robiono nalewki, przygotowywano naparzanía, maści, plastry i starano się wszelkimi możliwymi sposobami udoskonalić to arcydzieło wyrobów domowych, sporządzając je według przepisów, tradycyjnie z pokolenia na pokolenie przechodzących. Ale bo też i wówczas warto było się namozolić i pokrzętać, lud bowiem okoliczny przywiązywał wielką wagę do leków we dworach, przez same panie przyrządzanych i pokładał w nich ufność całkowitą, a w błogiej ciągłej pozostając nadziei wyzdrowienia, szybko siły wyczerpane odzyskiwał i umiał być wdzięczny dozgonnie”¹⁹⁸. Pomimo zmian w stosunkach panujących na wsi – osłabienie związków pomiędzy dworem i ludem, wzrostu możliwości dostępu do lekarzy i aptek, autor uważał za stosowne „przypomnieć naszym paniom i gospodyniom, te same obowiązki, ze względu ich własnego dobra i pożytku wspólnego. A najprzód, nie mając pod ręką pewnych i skutecznych środków lekarskich, niepodobna śpieszniej przynieść ulgi nawet w najprostszych wypadkach chorobowych...”¹⁹⁹. Płaskowski zapowiedział przygotowanie na łamach „Bluszczu” „pewien rodzaj kalendarza aptecznego i gospodarskiego...”²⁰⁰. Jego publikacje dotyczące apteczki domowej od 1867 r. były spowodowane opinią, że polskie piśmiennictwo „nie odznacza się wielką liczbą podręczników aptekarskich ściśle naukowych, a tem mniej jeszcze tak popularnie napisanych, ażeby dla osób niewtajemniczonych w rozgałęzionym kierunku wiedzy lekarskiej, posłużyć mogły za

¹⁹⁷ Dr Płaskowski, *Apteczki domowe, ibidem*, II, 1867, s. 72, 180, 184.

¹⁹⁸ *Op. cit.* s. 72.

¹⁹⁹ *Op. cit.* s. 72

²⁰⁰ Płaskowski, *ibidem*, s. 72.

wskazówkę do natychmiastowego użycia środków w apteczce domowej mieścić się mogących²⁰¹.

Powołując się na „Ustawę”²⁰² „O apteczkach domowych i środkach podręcznych” podany został poniżej spis tych 26 „artykułów”, które obowiązkowo powinny znajdować się w apteczce domowej, a ponadto powinna zawierać „jednakże daleko większą ilość jeszcze środków łagodnie działających, które jako rośliny dziko w kraju rosną, lub w ogrodach hodowane zostają”²⁰³. „Środki otrzeźwiający, wymiotowy, przyczyszczający i bóle uśmierzający sprowadzamy z aptek i składów, lekko pobudzający ziółka i łagodzący bóle kataplazmy zbieramy na własnych łąkach i w sąsiednich lasach, albo też starannie w ogrodach pielęgnujemy, reszta zaś materiałów nieodzownie w apteczce potrzebnych, jak np. spirytus czysty, ocet, sól, pieprz, gorczyca w ziarnach, krochmal, cukier, oliwa itp. Artykuły, które po większej części pomiędzy spiżarnianymi zapasami znaleźć można, w wyborowym gatunku, starannie zachowane w dostatecznej ilości, zawsze pod ręką w domowej apteczce znajdować się powinny”²⁰⁴. Płaskowski dalej wycisza postacie leku, które mogą być przygotowywane w domowej apteczce: napary, odwary, kataplazmy, spirytusy, octy (aromatyczne, kamforowe), maści, powidełka, oleje, plastry, (gumowe i żywiczne)²⁰⁵, opatrunki oraz utensylia niezbędne do przygotowywania leków. Zaleca zamknięcie wymienionych leków i surowców leczniczych w oddzielnym pokoju lub przynajmniej w zamkniętych szafach lub szufladach.

Cykl „Higiena kobiet” z tytułem „Apteczka domowa wiejska” miał swoją osobną rzymską numerację i zawierał szczegółowe monografie²⁰⁶. W roku 1871 oprócz działu „Wiadomości z Hygieny” dra

²⁰¹ Dr Płaskowski, *Apteczki domowe wiejskie, ibidem*, II, 1867, s. 180.

²⁰² Płaskowski wspomina tu ustawę z 1844 r. por. J. Podbielski, *Zbiór ustaw i rozporządzeń*, Warszawa 1921, s. 54–55.

²⁰³ Płaskowski, „Bluszcz”, II, 1867, s. 184.

²⁰⁴ *Op. cit.* s. 184.

²⁰⁵ *Op. cit.* s. 184.

²⁰⁶ Monografie z cyklu „Apteczka domowa wiejska” w czasopiśmie „Bluszcz”: Dr Płaskowski, XII – *Proszkowanie gummo-żywic i wyrabianie plastrów, Miary i wagi lekarskie*, III, 1868, s. 7–8; XIII – *Ciemniernik. – Jemiola. – Wilcze лыko i inne kory drzew*, III, 1868 s. 79–80; XIV – *Fiołek, Bratki, Pączki topoli i sosny, Korzenie tataraku, Konwalia wonna, Biedrzyca pospolita, (Pimpinella Saxifraga) porost islandzki, Płucnik lekarski (Pulmonaria Officinalis)*, III, 1868 s. 111–112; XV – *Mak. – Złotowiec. – Pijawka. – Soki roślin świeżych*, III, 1868, s. 128; XVI – *Koszenila. – Czerwiec polski. – Kantarydy czyli muchy hiszpańskie. – Wyrób plastrów i taśmy weżykatoryjnej, oraz maści jątrzącej. – Tynktura do porostu włosów na głowie. – Kwiat róży. – Szlacz (młwa). – Topolówka (althea). – Pomornik (arnica). – Mak polny (Papaver hoeas). – Przetacznik (veronica)*, III, 1868, s. 163–164; „Apteczki domowe” [zmienił się tytuł, „opuszczono wiejskie”],

Płaskowskiego, pojawiły się artykuły opisane w spisie treści jako „Wiadomości z medycyny popularnej”²⁰⁷. Ukazał się tam bardzo ciekawy cykl dr B. Lutostańskiego pt.: *Pogawędki z dziedziny gospodarstwa*

XVIII – Miód. – Wosk. – Kwiat lipowy. – Bławatki. – Dziewanna. – Rumianek. – Główniki z makówek. – Bielut. – Lawenda. – Melisa. – Mięta. – dzięgiel. – Lopian. – Salata. – Orzech włoski. – Jagody czarne i soki z owoców i jagód wyciśnięte, III, 1868, s. 192, 204; XIX – Sporysz. – Mąka żytnia. – Blekot, Szalej albo Lulek. – Nostrzyk. – Chaber lekarski. – Piotun. – Tysiacznik. – Bukwica(Betonika). – Ożanka czosnkowata. – Pietrasznik plamisty (Szczoł). – Konitrud. – Galucha (Koper wodny, koński). – Gorczyca. – Mak. – Len. – Konopie. – Pestki wisien. – Próchno czyli proszek widłaku gwoździstego, III, 1868, s. 216, 220; XX – Zaszuszenie nasion. – Wyrób i przechowywanie soków roślinnych z jagód wyciśniętych. – Chmiel i Lupulina. – Żołędzie. – Mrówki. – Igielki sosnowe. – Kamienie rakowe. – Jagody szaklaku, bzu, jałowcu, berberysu. – Liście borówki, sawiny. – Korzenie goryczki żółtej, pomornika, kozłka lekarskiego, wotowych oczu i kurzego ziela, III, 1868, s. 248, 255-256; XXI – [Teraz pt. „Apteczki wiejskie”] Korzeń paproci. – Słaz włoski. – Bylica pospolita. – Żywokost lekarski. – Oman wielki. – Perz biały. – Kosaciec florentyjski. – Zimowit jesienny. – Pivonia lekarska. – Psianka słodkogorz. – Pokrzyk lekarski, III 1868, s. 276, 284; XXII – [Apteczki domowe] Wino, jego własności i przyczyny zepsucia. – Rozliczne jego gatunki, co do barwy i tężości, oraz przymieszki aptecznej w celach lekarskich. – Wino emetykalne, z ipeką, chiną, korzeniem rumberbaru, lub też nasieniem ziemowitu, III, 1868, s. 303-304; (dłszy ciąg) Wino żelazne, wino aromatyczne (Napój majowy, Majtrank), s. 312, 319-320; XXIII – Wysok i jego pochodzenie, oraz tężość stopniowa, poczynając od wódki francuskiej, koniaku, araku, rumu, dziru, aż do najmocniejszego alkoholu. – Nastoje wysokie i Nalewki spirytusowe z wyciągu z rozlicznych ziół i kwiatów, jako też części tłustych, zawierzących i mineralnych. – jak np. z liści chrzanu, kwiatów lawendy, róży rozmarynu, ziela macierzanki, wreszcie Spiryt mrówczany, kamforowy i mydlany. – Naciąg gorzki, aromatyczny, skórek pomarańczowych, aloesu, myrrhy, benzoesu, asafetydy, ambry, krokoszu, goryczki, chinu i rumberbaru, III, 1868, s. 336, 343-344.

²⁰⁷ Artykuły „Z medycyny popularnej” w czasopiśmie „Bluszc”: F. G., *Jak uchronić się od zaziębnienia*, VII, 1871, s. 119; G. F. *O zaziębnieniu*, VII, 1871, s. 47, 71; *O wypadaniu włosów przez dra J. Pincusa, docenta berlińskiego Uniwersytetu*, VII, 1871, s. 251, 259, 265; *O szczepieniu ospy przez dra Gustawa Fritsche*, VIII, 1872, s. 62; *Popularne odczyty o higienie profesora Kleczyńskiego w Wiedniu, przekład Dra Dobrskiego*, VIII, 1872, s. 7, 24, 38, 46, 54, 86, 94, 102, 111, 119, 127, 142, 151, 159, 167, 189, 198, 207, 223, 239, 256, 271, 278, 286, 295, 303, 310, 320, 327, 333, 334, 366, 375; IX, 1873, 15, 24, 31, 47, 63, 120, 126, 135, 158, 167, 175, 183.; *Gustaw Fritsche, O błonicy*, XI, 1875, s. 254, 262, 271; *Gustaw Fritsche, O odrze*, XI, 1875, s. 366, 376; *Gustaw Fritsche, O szkarlatynie*, XI, 1875, s. 7, 16, 39; *Dr Gustaw Fritsche, O ospie*, XII, 1876, s. 223-224; 232; *G. Fritsche, O ciałach obcych w przewodzie słuchowym*, XIII, 1877, s. 133-134; *G. Fritshe, Kilka słów o użyciu wód mineralnych*, XIII, 1877, s. 191; 197-199; 205-206; 215-216; *G. Fritshe, O chloroformie, jako środka usypiającym*, XIV, 1878, s. 30-31; *G. Fritsche, O koklusz i kaszlu*, [pod kontrolą lekarską polecano stosować środki narkotyczne: opium i Balladonę], XIV, 1879, s. 157-158; 165-167; *G. Fritsche, recenzja książki dra Reclama: Nauka zachowania zdrowia i zdolności do pracy*, XVI, 1880, s. 104; 119-120; 128; 136; 144; 152. *Al. Scheller, O pielęgnowaniu zębów*, XIII, 1877, s. 279-280; 287-288; *Dr W. Szumlański, Rola kobiety w higienie*, XXVIII, 1892, s. 357, *dr Peszke, O chorobach których uniknąć można podług Poiton-Duplessy'ego*, XXIX, 1893, s. 309-310, 319-320, 326-327, 341-342, 352, 357-358, 375-376; *dr Stanisław Kamieński, Wzrok i jego pielęgnowanie*, XXXI, 1895, s. 277-278, 285-287; *dr Stanisław Kamieński,*

domowego²⁰⁸. Autor pisał m.in. o konieczności edukacji kobiet, znaczeniu higienicznego życia i o występowaniu chorób zakaźnych. Również ciekawy cykl poświęcony był pielęgnowaniu chorych²⁰⁹.

W roku 1881 r. po raz pierwszy zabrakło artykułów i informacji dotyczących medycyny i higieny. Od 1885 r. zmonopolizował tę rubrykę dr Józef Starkman²¹⁰. Zmienił się profil porad na higieniczno-wychowawcze, a pismo nabierało coraz bardziej charakteru literackiego, z dużym działem poświęconym relacjom z podróży.

Zatrucie dzieci alkoholem, XXXI, 1895, s. 317-318; dr Stanisław Kamieński, *Blednica, jej zapobieganie i leczenie*, XXXII, 1896, s. 350-351, 357-358; dr Stanisław Kamieński, *Odżywianie*, XXXII, 1896, s. 237-238, 245-246, 255-256; dr Stanisław Kamieński, *O przewietrzaniu*, XXXII, 1896, s. 389-390; dr S. Kameński, *O zaziębieniu*, XXXII, 1896, s. 278-279; Wł. Nowicki, *Druga wystawa higieniczna w Warszawie*, XXXII, 1896, s. 163, 178-179, 187, 194-195, 203-205, 215; *O zapobieganiu nerwościi podług dra Dornblütha*, XXXIV, 1898, s. 287-288; *O bocznem skrzywieniu kręgosłupa*, XXXIV, 1898, s. 270-272; *Mniemane choroby ząbkowania u dzieci według doktora Hochsingera*, XXXV, 1899, s. 391-392.

²⁰⁸ B. Lutostański, *Pogawędki z dziedziny gospodarstwa domowego*, *ibidem*, XV, 1879, s. 21-22; 304, 38-39; 47-48; 55-56; 63-64; XVI, 1880, s. 7-8; 16; 31-32; 72; 80; 87-88; 95-96.

²⁰⁹ Dr Sterkman, *O pielęgnowaniu chorych*, *ibidem*, XX, 1894, s. 7-8; 15-16; 67-68.

²¹⁰ Porady dra Józefa Starkmana w czasopiśmie „Bluszczu”: *O skrofulach (zółkach)*, XXI, 1885, s. 37-38; *O gimnastyce, Massage (Ugniatanie)*, XXI, 1885, s. 95-96; *Przyczyny chorób nerwowych*, XXI, 1885, s. 326; *Migrena, [polecane leki apteczne: chinina, kofeina, „Migränenstift” - mieszanina terpenów i kanfory]*, XXII, 1886, s. 31-32; *O odzieniu*, XXII, 1886, s. 95-96, 103-104, 111; *O zmysłach i ich urażeniach*, XXII, 1886, s. 287, 295; *Mowa dziecka*, XXII, 1896, s. 390-391; *Wodolecznictwo (Hydropatyja)*, „Bluszcz”, XXIV, 1888, s. 214-215; *Antyseptyczne leczenie ran*, XXIV, 1888, s. 174-175; *Skóra*, XXIV, 1888, s. 351-352, 366; *Jak gasić pragnienie w czasie upałów*, XXIV, 1888, s. 255-256; *Rozwój fizyczny dziecka*, XXIV, 1888, s. 30-31; *Szerzenie się chorób zaraźliwych*, XXV, 1889, s. 135, 182-183, 222-223, 269-270, 302-303; *Hygienu wzroku według dra ks. Głazowskiego*, XXV, 1889, s. 38-39, 47-48, 55-56, 63-64, 70-71; *Sztuka być zdrowym prof. Mantegazza*, XXV, 1889, s. 349, 375, 382; *Dziedziczność chorób*, XXVII, 1891, s. 142-143; *Organa oddychania*, XXVII, 1891, s. 309-310, 319-320, 326-327; *Serce*, XXVII, 1891, s. 63-64; *Suchoty płucne*, XXVII, 1891, s. 15-16; *Ucho*, XXVII, 1891, s. 183-184, 191-192; *Włosy*, XXVII, 1891, s. 262-263; *Jak zachować zdrowie i życie dzieci? Przez dra Ernesta Brücke*, XXVIII, 1892, s. 101-102; *Dziedziczność psychologiczna wg. Th. Ribot'a*, XXIII, 1887, s. 45-46; 54; *Sen i sposoby zapobiegania bezsenności*, XXIII, 1887, s. 62-63, 71-72; *O pożywieniu i kuracji dietycznej*, XXIII, 1887, s. 135-136, 141-142, 151-152, 166-167; *O pielęgnowaniu zębów*, XXIII, 1887, s. 264, 272; *Wystawa Hygieniczna w Warszawie*, XXIII, 1887, s. 197, 204-205; *Niemoc nerwowa (Neurastenia)*, XXIII, 1887, s. 319, 334-335; *Kąpiele morskie*, XXVI, 1890, s. 135-136; *Wpływ mydła na zdrowie i piękność*, XXVI, 1890, s. 247-248; *Hypnotyzm*, XXVI, 1890, s. 253-254; 302-303; *Wpływ szkoły dzisiejszej na zdrowie uczniów*, XXVI, 1890, s. 343-344; *Nervoból*, XXVI, 1890, s. 390-391.

„Gospodyni Wiejska. Pismo ilustrowane dla kobiet poświęcone gospodarstwu domowemu obejmuje gospodarstwo mleczne, hodowlę zwierząt domowych, Ogrodnictwo, Pszczelarstwo, Jedwabnictwo i wszelkie gałęzie wchodzące w zakres zajęć kobiecych”²¹¹ początkowo zamieszczało jedynie małe notatki dotyczące zdrowia w dziale „Wiadomości użyteczne”²¹². W kolejnych rocznikach liczba artykułów znacznie zwiększyła się, a podejmowane tematy były typowe dla ówczesnej prasy²¹³. Powoływano się bardzo często

²¹¹ Pismo wydawane było jako dwutygodnik w Warszawie od 1877 r. W 1881 r. tytuł zmieniony został na „Gospodyni Wiejska i Miejska”. Redaktorem i wydawcą był Zygmunt Jaroszewski.

²¹² Jablecznika jako środka leczniczego, „Gospodyni wiejska”, I, 1877, s. 287 (panaceum). *Selery w osłabieniach nerwowych*, *ibidem*, I, 1877, s. 350.

²¹³ Artykuły o zdrowiu na łamach „Gospodyni Wiejskiej”: Dr. L. *Na konwulsje i koklusz u dzieci*, II, 1878, s. 79; *Cebula jako środek dezynfekcyjny w mieszkaniach z chorymi*, II, 1878, s. 143; *Środki na opaleniznę i szorstkość skóry*, II, 1878, s. 174; *Na wypadanie włosów*, II, 1878, s. 189; *Na oziebiecie*, II, 1878, s. 239; *Na niestrawność*, II, 1878, s. 239; *Środek na migrenę*, II, 1878, s. 254; *Na ból zębów*, II, 1878, s. 254; *Leczenie reumatyzmu*, II, 1878, s. 254; *Żywica pszczela jako środek leczniczy*, II, 1878, s. 25; *Środek pozbycia się osadu kamienia winnego na zębach*, II, 1878, s. 255; *Na reumatyzm*, II, 1878, s. 270-271; *Na cierpienia gardła*, II, 1878, s. 271; *Na nerwowy ból zębów*, II, 1878, s. 287 [z „Gazette Medicale” chiniń]; *Babka większa (Plantago major) jako środek leczniczy na ból zębów*, II, 2, 1878, s. 287; *Kur., Wyciąg z kawy jako lekarstwo na koklusz*, II, 1878, s. 302; *Na zaziębienia*, III, 1879, s. 14; *Zwyczajna cebula jako środek na puchlinę*, III, 1879, s. 46; *Osobliwe uzdrowienie katarakty*, III, 1879, s. 47; *Kawa z jarego żyta jako środek na astmy*, III, 1879, s. 47; *J. W... a., Lekarstwo na neuralgiczny ból głowy lub twarzy*, III, 1879, s. 47; *Środek na popryszczane ręce*, III, 1879, s. 63; *Na oparzeliznę*, III, 1879, s. 79; *Użycie cebuli jako środka na katar*, III, 1879, s. 94; *Na ropiejące odziewienia*, III, 1879, s. 94; *Nowy środek wiejski na reumatyzm*, III, 1879, s. 111; *Wyciąg ze świeżych, młodych gałązek sosnowych, świerkowych i jodłowych, jako środek na reumatyzm i podagrę*, III, 1879, s. 205; *Środek regulujący czynności żołądkowe*, III, 1879, s. 205-206; *Na wścieklicznę*, III, 1879, s. 206; *Na koklusz u dzieci*, III, 1879, s. 222; *Na reumatyczne cierpienia w biodrach i nerwagiczne dolegliwości*, III, 1879, s. 222; *Mleko jako środek zaradczy na szkarlatynę*, III, 1879, s. 222; *Selery jako środek uzdrawiający reumatyzm*, III, 1879, s. 254; *Balsamiczne kąpiele z iglic sosnowych*, IV, 1880, s. 14; *Liście orzechów włoskich w chorobach skrofulicznych*, IV, 1880, s. 108; *Na polipa w nosie*, IV, 1880, s. 175; *Kąpiele mrówcze*, IV, 1880, s. 318; *Wióry dębowe na kaszel*, IV, 1880, s. 318; *Herbata otrębiana w zaziębieniach*, IV, 1880, s. 318; *Piana mydlana przeciw oparzeniom*, IV, 1880, s. 318; *Lekarstwo na błonicę (difterię)*, IV, 1880, s. 347; *Środek na oparzenie, Od czkawki, Lekarstwo na żółtaczkę, Sekret na szkorbut i niemiły zapach z ust, Lekarstwo na ból zębów, Na reumatyzm*; *Julja R.*, IV, 1880, s. 347; *Na ukąszenie przez pszczoły*, IV, 1880, s. 347; *Na cuchnący oddech*, IV, 1880, s. 348; *Babka jako środek na ból zębów*, „Gospodyni Miejska i Wiejska”, V, 1881, s. 28; *Ciepła woda na nerwowy ból głowy i twarzy*, V, 1881, s. 28; *Na odciski*, V, 1881, s. 28; *Na odziewienie*, V, 1881, s. 62; *Na ból zębów*, V, 1881, s. 62; *Pszczczoły na puchlinę wodną*, V, 1881, s. 78; *Krwawnik pospolity jako środek na krwotoki*, V, 1881, s. 110; *Przedłużenie życia*, V, 1881, s. 124; *Skorupy z jaj w osłabieniach nerwowych*, V, 1881, s. 124; *Kasztań dzikie w hemoroidach*, V, 1881, s. 124; *Na ukąszenie od pszczoł*, V,

na zagraniczne periodyki i rady angielskich, niemieckich, francuskich, szwajcarskich, a nawet amerykańskich lekarzy. Przytaczano przy tym rezultaty badań m.in. Kocha, ale także np. prowizora z Pettersburga. W 1881 r. rozpoczął się cykl „Własności lecznicze roślin i owoców spożywczych kuchennych”²¹⁴ słowami: „Wszelkie rośliny posiadają mniej lub więcej uzdrawiające albo też szkodliwe własności, któremi wyłącznie prawie posługiwała się dawna sztuka lekarska, dziś w razach wielu zastępująca środki roślinne zaprawami chemicznymi, z różnym powodzeniem stosowanymi”. Opisano własności szparagów (środek ściągający mocz), poziomek (liście zatrzymują

1881, s. 142; *Przeciw wścieklicznie*, V, 1881, s. 142; *Na wzmocnienie włosów*, V, 1881, s. 156; *Mleko z wodą wapienną na osłabienie żołądka*, V, 1881, cz. II, s. 76; *Wzmacniający napój herbaciany*, V, 1881, cz. II, s. 108; *Dzięgielawa groniasta jako nowy środek na kaszel*, V, 1881, cz. II, s. 110; *Na łupież na głowie*, V, 1881, cz. II, s. 111; *Napój miodowy, wzmacniający*, V, 1881, cz. II, s. 206.; *Krople długiego życia*, VI, 1882, s. 15; *Prosty domowy środek na romatyzm i ból zębów*, VI, 1882, s. 62; *Sok cytrynowy w dyfteryzie*, VI, 1882, s. 62; *Uptyły krwi usmierzająca roślina*, VI, 1882, s. 109; *Nowe lekarstwo na liszaje wyrzuty naskórne*, VI, 1882, s. 109; *Nowy środek dezynfekcyjny*, VI, 1882, s. 110; *Owsiana herbata na kaszel*, VI, 1882, s. 110; *Posilny środek pokarmowy dla osłabionych*, VI, 1882, s. 110; *Środek na bóle w stawach i reumatyczne cierpienia w ogóle*, VI, 1882, s. 110; *Piotun jako na owady i w osłabieniach żołądka*, VI, 1882, s. 126; *Mleko z rumem. Na zgagę. Jeszcze jeden środek na ból zębów*, *Mleko jako środek rozpuszczający chinę*, *Sól w krwotokach lub pluciu krwi*, *Gorczyca biała i jej własności lecznicze*, VI, 1882, s. 141; *Dla udających się na wycieczki*, VI, 1882, s. 189; *Środek przeciw zatruciu fosforem*, VI, 1882, s. 206; *Lekarstwo na suchoty*, VI, 1882, s. 206; *Na wrastające paznokcie*, VI, 1882, s. 239; *Pierwsza pomoc w zatruciach*, VI, 1882, s. 253; *Ostromlecz jako środek na wodowstręt*, VI, 1882, s. 259; *F. G., Cebula pod względem własności uzdrawiających*, VI, 1882, s. 283; *Walka z dyfterytem*, VI, 1882, s. 301; *Użycie chininy*, VI, 1882, s. 333; *Zniszczenie mikroskopijnych żyłątek w wodzie*, VI, 1882, s. 333; *Lecznicze własności ostu maryjskiego (Carduus Marianus)*, VI, 1882, s. 350; *Na nerwowy ból Twarzy*, VI, 1882, s. 365; *Na katar*, VI, 1882, s. 365; *Na koklusz*, VI, 1882, s. 366; *W zastępstwie tranu*, VI, 1882, s. 366; *Pachnący kwas karbolowy*, VI, 1882, s. 366; *Środek na opilstwo*, VI, 1882, s. 366; *Pozbywanie się kaszlu*, VII, 1883, s. 59-60; *Na koklusz*, VII, 1883, s. 60; *Na suchoty płucne*, *Pajęczyna jako środek na febrę*, *Figi jako środek na chorobę raka*, VII, 1883, s. 60; *Glišnik wiekszy, jako skuteczny środek na żółtaczkę*, *Środek na uporczywy kaszel*, VII, 1883, s. 77; *Przestrogi w czasie panującej błonnicy (dyfteritis)*, VII, 1883, s. 78 ; *Czosnek jako lekarstwo na wścieklicznę*, VII, 1883, s. 125; *Uzdrawiający wpływ cebuli*, VII, 1883, s. 125; *Na liszaje itd. wyrzuty skórne*, VII, 1883, s. 157; *Szwedzki eliksir długiego życia*, VII, 1883, s. 169; *Dwuwęglan sody (soda) jako środek leczniczy i kuchenny*, VII, 1883, s. 170; *Na opaleniznę i na szorstkość skóry*, *Oczyszczanie wody do picia chlorkiem żelaza*, *Oczyszczanie wody wataj*, VII, 1883, s. 171; *Na upartą dyarję*, VII, 1883, s. 205; *Użytkowanie jagód*, VII, 1883, s. 181; *Przeciw błonnicy*, VII, 1883, s. 235; *Korzeń pokrzywy jako lekarstwo na suchoty płucne*, VII, 1883, s. 251; *Kompoty owocowe w reumatyzmach i osłabieniu żołądka*, VII, 1883, s. 251; *W zapaleniu oczów u noworodków*, VII, 1883, s. 251; *Czarnuszka rzymska (Nigella damascena)*, VII, 1883, s. 279; *Leczenie dyfteryta*, VII, 1883, s. 271; *Uzdrawiające własności bawelny*, VII, 1883, s. 298.

²¹⁴ *Ibidem*, V, 1881, s. 4-5; cz. II s. 52-53; 140-141.

krwawą biegunkę, jagody w przypadłościach zatrzymania moczu); marchwi (na robaki); pietruszki (pędzenie moczu); dzięgielu (wzmocniające); dyni (na robaki); kapusty, sałaty, rzodkiewki, chrzanu, pieprzu hiszpańskiego, szpinaku, cebuli i czosnku. Jednym z obszerniejszych artykułów w tym piśmie była rozprawa pt. „Higieniczne środki ochronne przeciwko cholercze”²¹⁵.

Kolejne czasopismo skierowane do kobiet pt. **„Ognisko Domowe. Tygodnik poświęcony sprawom życia rodzinnego, wychowania fizycznego i umysłowego, kultury, cywilizacji, gospodarstwu domowemu itd.”**²¹⁶ otwierał cykl artykułów pt. „Kobieta i rodzina” i „Emancypacja naszych kobiet”, dotyczących wychowania dzieci i właściwego odżywiania. W tym czasopiśmie również zajęto się wytycznymi do przygotowania „Apteczki domowej”²¹⁷. Stanisław W. Łukowski, powielając opinie znane już z innych czasopism, pisał o zgubnym zwyczaju wzywania lekarza wówczas gdy już wszelkie domowe sposoby zostały wyczerpane, a stan chorego nie uległ poprawie. Celem autora było zaznajomienie czytelników z „niektórymi środkami domowymi, wypróbowanymi już przez wieloletnią praktykę najznakomitszych lekarzy”²¹⁸. W kolejnych numerach czasopisma drukowane były monografie prostych leków, których składniki dostępne były w domowej spiżarni: gorczyca i ocet²¹⁹, lukrecja²²⁰, łój wołowy lub barani²²¹. Kolejne dotyczyły „znaczenia ciepła zewnętrznego”²²² i „zimna zewnętrznego”²²³, a ostatnia drukowana część poświęcona była „respiratorowi oddychadło”²²⁴. Pomimo zapowiedzi kontynuowania tego cyklu redakcja zrezygnowała z kolejnych odcinków. Łatwo zauważyć, że miały charakter mentorski i więcej było medycznego uzasadniania stosowania leków domowych niż praktycznych rad, co mogło spowodować negatywne opinie czytelników.

W ostatnim roczniku (o zupełnie zmienionej grafice) ukazała się seria artykułów prof. dra Łuczkiwicza pt.: *Notatki lekarza domowego*²²⁵. Była to wielka pochwała higieny z apelem o poświęcanie

²¹⁵ *Ibidem*, VII, 1883, s. 172-173.

²¹⁶ Zostało założone w Warszawie i było wydawane w latach 1872-1873. Redaktorem i wydawcą był B. Korpczewski.

²¹⁷ „Ognisko Domowe”, I, 1875, s. 278-280.

²¹⁸ S. W. Łukowski, *ibidem*, I, 1875, s. 278-279.

²¹⁹ *Ibidem*, I, 1875, s. 295-296.

²²⁰ *Ibidem*, I, 1875, s. 302-303.

²²¹ *Ibidem*, I, 1875, s. 314-315; 322.

²²² *Ibidem*, I, 1875, s. 335-336.

²²³ *Ibidem*, I, 1875, s. 363; 367-368.

²²⁴ *Ibidem*, I, 1875, s. 375-376.

²²⁵ *Ibidem*, I, 1876, s. 77-79; 94-95; 292-294.

jej jak najwięcej uwagi zarówno w szkołach męskich jak i żeńskich oraz w drugiej części opis „najzwyczajniejszych przyczyn chorób”.

Niewiele jednak miejsca poświęcono w tym czasopiśmie samym lekom. W dziale zatytułowanym „Dom i jego potrzeby” znajdowały się informacje na temat leków przeciwko febrze²²⁶, wścieklicznie²²⁷ i środków dezynfekcyjnych²²⁸. W artykule pt.: *Beladona* opisano pokrzyk wilczą jagodę z zaznaczeniem jej medycznego zastosowania ze względu na zawartość atropiny, która „ma ona obszerne zastosowanie, mianowicie w chorobach systemu nerwowego, kurczach”²²⁹. Jest też odnotowana reakcja organizmu na ten „jeden z najsilniej działających środków narkotycznych”²³⁰. Artykuł jednak miał przede wszystkim na celu zwrócenie uwagi gospodyń na możliwość uzyskania z ziaren „belladonny” oleju, przydatnego w gospodarstwie domowym. W kolejnej notatce propagowano leczenie gruźlicy kumysem oraz higieniczny i zdrowy tryb życia, który mógł ochronić przed epidemią cholery²³¹. W rubryce „Z domu dla domu” radzono „przeciw oparzeliznie przykładać kwaśną śmietanę, mleko zsiadłe lub „wykonać lek sprawdzony w czasie oblężenia Paryża – mydło oliwno-wapienne, które można otrzymać klóćąc z sobą razem, wapienne mleko ze zwyczajną, byle nie zjelczalą oliwą”²³². Kolejne rady dotyczyły przygotowania proszku do czyszczenia zębów²³³.

W „**Ognisku Domowym**” na uwagę zasługuje odniesienie się do historii leków od czasów starożytnych²³⁴ i interesujący artykuł Zygmunta Glogera zatytułowany *Nasza medycyna ludowa*²³⁵. Autor, z wielkim znawstwem literatury przedmiotu, przedstawia poruszany już wcześniej problem niechęci do korzystania z pomocy lekarzy i wyszydza wiarę jedynie w sposoby „kumosze”, „znachorów”, „węgrów” i „organistów”²³⁶. Ważne są jego opinie na temat rezerwy z jaką traktowano uniwersytecką medycynę i farmację: „Do większego jeszcze odstręczenia ludu od szukania pomocy u lekarzy, przyczyniło

²²⁶ *Ibidem*, I, 1873, s. 59–60.

²²⁷ *Ibidem*, I, 1873, s. 268.

²²⁸ *Ibidem*, I, 1873, s. 60.

²²⁹ *Ibidem*, I, 1873, s. 195.

²³⁰ *Ibidem*, I, 1873, s. 59–60.

²³¹ *Ibidem*, I, 1873, s. 373–374; 381–382; 389–390.

²³² *Ibidem*, I, 1875, s. 276.

²³³ *Ibidem*, I, 1875, s. 324.

²³⁴ Wincenty Niewiadomski, *Wpływ związków chemicznych na życie*, *ibidem*, I, 1875, s. 109–110; 115–116.

²³⁵ *Ibidem*, I, 1876, s. 182–183; 198–199; 206–207.

²³⁶ Powoływał się tu na pracę Walerego Wleogłowskiego *Medycyna wiejska-obrazek z obyczajów ludu wiejskiego*. 183.

się w ostatnich czasach podwyższenie ceny lekarstwa w aptekach Królestwa, przez zastosowanie do tego kraju taksy urzędowej z Cesarstwa. Nastąpiła stąd nadmierna drożyzna niektórych środków: niektóre przedmioty doszły do cen kilkakrotnie wyższych. Dla klas wyrobniczych leczenie środkami aptecznymi stało się prawie niemożliwym a i kmieć zamożniejszy, niechętnie płacący groszem za poradę i lekarstwo, – bo otrzymuje to darmo we dworze od kumoszek [...]”²³⁷. Zdaniem Glogera najłatwiejszym sposobem na zwalczanie zabobonu jest oświata. Proponuje aby nie zostawiać wszystkich decyzji rządowi: „Ostatnim, ale także wysokiej doniosłości czynnikiem o którym mamy mówić, jest – w postaci taniej książeczki – poradnik domowy leczniczo-higieniczny. Mamy w naszym języku kilka prac tego rodzaju. Najprzód więc wymienić musimy dra Bokiewicza *Hygienę popularną czyli naukę zachowania zdrowia dla ludu wiejskiego* (r.1861), dalej: dra Ściborowskiego *Poradnik dla niewiast wiejskich podczas brzemienności, oraz, jak dzieci chować należy*, (r. 1866); następnie, dra Rosickiego *Krótki rys higieny dla ludu wiejskiego jako podręcznik dla plebanów i nauczycieli szkół elementarnych*, (r.1875). Jest także *Medycyna wiejska* Wielogłowskiego i w niej podane lekarskie rady księdza proboszcza, *Medycyna ludowa* A.Simsona i *500 środków domowych* dra Hufelanda. W kalendarzach ludowych znajduje się także kilka drobnych rzeczy z tej samej dziedziny, i tak: w „Kalendarzu 10-groszowym na r.1863” są dra Stan. Janikowskiego *Myśli i zdania o zachowaniu zdrowia*, przeznaczone szczególnie dla rzemieślników; w „Kalendarzu domowym na r. 1871” znajdujemy znowu wykaz niektórych roślin lekarskich”²³⁸.

Analizując cenę i zawartość Z. Gloger stwierdził, że nie ma dostępnej dla ludu popularnej książeczki, która spełniałaby rolę uniwersalnego poradnika. Apeluje o powstanie takiej kompilacji, która musiałaby być tania („najwyżej złotówkę”) i rozprowadzana przez kapłanów wiejskich i nauczycieli szkółek wiejskich, wójtów gmin i aptekarzy w miasteczkach.

W krakowskim czasopiśmie „**Niewiasta Polska**”²³⁹, nie mogło zabraknąć artykułów adresowanych do kobiet i dotyczących stosowania roślin leczniczych. I tu pojawiło się jako motyw przewodni zagadnienie „apteczki domowej”. Redakcja zwracała się do kobiet: „Do was to zwłaszcza należy matki i gospodynie zaznajamiając się z własnościami

²³⁷ „Ognisko Domowe”, T. 1, 1876, s. 183.

²³⁸ *Op. cit.* s. 183.

²³⁹ Dwutygodnik ukazujący się w Krakowie w latach 1899–1905. Redaktorkami były Adela Henrykowa i Katarzyna Płatek.

tych cennych ziółek, bo do żony, matki i siostry spieszy po ratunek każdy, gdy w domu na zdrowiu zapadnie. Matka też nie na darmo od urodzenia czuwa nad dzieckiem i często lepiej od doktora, a zwłaszcza lepiej od znachorki pozna, co dziecku, i jeżeli pamiętna i uważna, potrafi mu poradzić bez uciekania się do „zamawiania” czarów, które prócz tego, że są grzechem, jeszcze najczęściej i zdrowiu szkodzą zamiast pomóc. [...] aby zioła dobrze użyć, trzeba umieć je rozróżniać i zebrać, starannie osuszyć i przechować, znać ich działanie, a wreszcie i umieć zastosować”²⁴⁰.

Jak widać tekst miał charakter edukacyjny²⁴¹ i może dziwić, że po takim wstępie poświęcony był jedynie rumiankowi, który opisano jako prawdziwe panaceum. Również wzbudza zdziwienie wyrażona opinia, że najlepiej znają zioła te czytelniczki, które dostarczają je do aptek w pobliskich miastach.

Redakcja humanistycznego czasopisma „**Biesiada Literacka**”²⁴² postanowiła również włączyć się w nurt poradnictwa. W 1888 r. wydano dodatek „Skarbiec. Jak sobie radzić?”²⁴³. Dużą cześć tego poradnika poświęcono medycynie domowej, ze szczególnym uwzględnieniem apteczki domowej i przygotowywaniu leków na jej potrzeby²⁴⁴. Oczywiście zwracają uwagę podobieństwa do omówionych wcześniej czasopism. Sugerowano, co nie było typowe, korzystanie z wydawanych wówczas poradników: „Dla młodych pań, które pragną przez czytanie nabyć niezbędnych wiadomości, podajemy tu tytuły niektórych podręczników, mających powodzenie: «Mężatka i matka» p.doktora Weitzenbluta, szkic higieniczny; «Hygiena mężatek i matek» przez d-r J.Polaka; «O odstawianiu (dzieci od piersi) podług d-ra Brocharda, streścił i dopełnił d-r Bojański; «Medycyna ludowa» doktora Simon’a; «Wykład treściwy chorób kobiet», przez d-ra Weitzenbluta. I wiele innych, których liczba wzrasta z każdym rokiem. Pożytecznym jest zaopatrywać się w coraz nowsze dziełka, aby iść wspólnie z postępem”²⁴⁵.

Podsumowując tematykę artykułów poruszających zagadnienie leków domowych uwagę zwraca stałe odnoszenie do bardzo silnie zakorzenionej tradycji apteczek dworskich i niezmiennej roli kobiet

²⁴⁰ *Apteczka domowa*, „Niewiasta Polska”, II, 1900, s. 77-79.

²⁴¹ *Ibidem*, II, 1900, s. 77-79.

²⁴² „Biesiada Literacka: pismo literacko-polityczne ilustrowane”, tygodnik ukazujący się w Warszawie w latach 1876-1917 pod redakcją Gracyana Ungera.

²⁴³ „Biesiada Literacka, *Skarbiec, Jak sobie radzić?*, Warszawa 1888.

²⁴⁴ *Apteczka domowa, ibidem*, s. 189-212.

²⁴⁵ *Op. cit.* s. 190.

jako ich opiekunek. W drugiej połowie XIX w. liczba artykułów w czasopismach poświęconych profilaktyce, leczeniu chorób, a także higienie życia (w tym odżywianiu się) znacznie wzrosła. Termin „apteczka domowa” był wykorzystywany bardzo często, zarówno jako tytuł działów o tematyce medyczno-higienicznej, jak i artykułów poświęconych lekom, które powinny znaleźć się w apteczce. Odwoływano się przy tym do uregulowań prawnych zapisanych w „Ustawie dla farmaceutów i aptek” z 1844 r., która w rozdziale VIII „O apteczkach domowych i środkach podręcznych” wymieniała „domowe” leki. Rozporządzenie to sformułowane zostało: „Aby nie pozbawić spiesznego ratunku osób potrzebujących rychłej pomocy lekarskiej, w miejscach, w których lekarz i apteka od ich zamieszkania zbyt są oddalone, dozwala się utrzymywania tak zwanych apteczek domowych, z tem zastrzeżeniem, ażeby o utrzymywaniu ich najbliższy lekarz rządowy był zawiadomiony”²⁴⁶.

Należy również odnotować zaangażowanie się profesorów uniwersyteckich w publikowanie popularnonaukowych artykułów skierowanych do opiekunek apteczek domowych. Pod koniec wieku wzrosła dostępność książek – poradników medycznych i ten fakt prawdopodobnie zdecydował o zmianie profilu wielu medycznych działów w wydawnictwach ciągłych. Na przełomie XIX i XX wieku znacznie zmniejszyła się liczba artykułów pomagających w stawianiu „domowej” diagnozy. Zmiana tematyki nie dotyczyła jednak publikacji na temat zawartości apteczek.

²⁴⁶ J. Podbielski, *Zbiór ustaw i rozporządzeń*, Warszawa 1921, s. 54. Wytyczne Ministerstwa Zdrowia Publicznego z 1920 r. również zawierające „Spis artykułów leczniczych, które mogą być utrzymywane w apteczkach domowych”, pomimo upływu 76 lat, były bardzo zbliżone.

Iwona Arabas

Popular knowledge about medicaments in 19th century periodicals

Polish periodicals published since the beginning of 19th century contained household knowledge which was of great importance to peasants. In the second half of 19th century the number of articles related to prevention, treatment as well as life hygiene (including nutrition guidance) enlarged significantly.

The term „household medicine box# was very often used in periodicals as titles of both: sections dedicated to hygiene or medicine as well as for articles describing medicaments intended to be kept in the boxes. Articles referenced law regulations stated in „law for pharmacists and pharmacies# from 1844.

The availability of medical handbooks widened with the end of the century and this fact may have caused the changes in profiles of numerous medical sections in popular periodicals. However the changes did not affect publications related to contents of medical boxes.

Iwona Arabas

Allgemeinwissen über Heilmittel in Zeitschriften des 19. Jahrhunderts

Zeitschriften, die vom Anfang des 19. Jahrhunderts erschienen, enthielten Haushaltskenntnisse, besonders wichtig für Provinzbewohner. In der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts war die Anzahl der Artikel, die sich mit Vorbeugung, Heilung, und auch Lebenshygiene (darunter Ernährung) beschäftigten, erheblich gewachsen. Der Begriff „Hausapotheke# wurde sehr oft als Titel gebraucht, sowohl für Zeitschriftenteile, die Medizin und Hygiene gewidmet waren, als auch für Artikel über Heilmittel, die sich eben in dieser Apotheke finden sollten. Man berief sich dabei auf Regelungen des „Gesetzes für Pharmazeuten und Apotheken# von 1844.

Gegen Ende des Jahrhunderts wuchs immer mehr die Erreichbarkeit medizinischer Handbücher, und das war wahrscheinlich der entscheidende Faktor für den Profilwechsel vieler medizinischer Teile periodischer Druckschriften. Der Themenwechsel betraf aber nicht die Veröffentlichungen zum Thema Inhalt der Hausapotheken.